

TÜRKİYE VE DÜNYADA SOSYAL BİLİMLER

Editör: Doç.Dr. Şahin Karabulut

yaz
yayınları

Türkiye ve Dünyada Sosyal Bilimler

Editör

Doç.Dr. Şahin KARABULUT

yaz
yayınları

2025

Türkiye ve Dünyada Sosyal Bilimler

Editör: Doç.Dr. Şahin Karabulut

© YAZ Yayınları

Bu kitabın her türlü yayın hakkı Yaz Yayınları'na aittir, tüm hakları saklıdır. Kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 sayılı Kanun'un hükümlerine göre, kitabı yayınlayan firmanın önceden izni alınmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemiyle çoğaltılamaz, yayınlanamaz, depolanamaz.

E_ISBN 978-625-8574-18-0

Aralık 2025 – Afyonkarahisar

Dizgi/Mizanpaj: YAZ Yayınları

Kapak Tasarım: YAZ Yayınları

YAZ Yayınları. Yayıncı Sertifika No: 73086

M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar/AFYONKARAHİSAR

www.yazyayinlari.com

yazyayinlari@gmail.com

İÇİNDEKİLER

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri Bağlamında Kadın İstihdamı ve Siyasal Katılımda Dönüşen Eğilimler	1
<i>Yasemin DUMRUL, Merve OĞUZHAN</i>	
Bizans'ın Adriyatik ve Doğu Akdeniz Ticaret Hatları (9.–12. Yüzyıllar)	23
<i>Sait Emre ÇİFTÇİ</i>	
Çarlık ve Sovyet Rusyasında Tatar Kimliği	36
<i>Halil İbrahim ŞAHİN</i>	
Yangın Müdahale Sürecinde Adli Delil Güvenliği ve İtfaiye Müdahale Personelinin Farkındalığı.....	52
<i>Sedat BARUTCU, Duran ANAYURT</i>	
Güncel Paleontolojik Araştırmalarla Taş Devrinde Honaz.....	62
<i>Ahmet İhsan AYTEK, Alper Yener YAVUZ, Erhan TARHAN, Mehmet Cihat ALÇİÇEK</i>	
1889-1890 Rus Gribi Pandemisi Sürecinde Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığı Politikaları: Bursa Orhan Gazi Medresesi Talebelerinin II. Abdülhamid'e Teşekkür Mektubu	80
<i>Mustafa OĞUZ</i>	

"Bu kitapta yer alan bölümlerde kullanılan kaynakların, görüşlerin, bulguların, sonuçların, tablo, şekil, resim ve her türlü içeriğin sorumluluğu yazar veya yazarlarına ait olup ulusal ve uluslararası telif haklarına konu olabilecek mali ve hukuki sorumluluk da yazarlara aittir."

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ BAĞLAMINDA KADIN İSTİHDAMI VE SİYASAL KATILIMDA DÖNÜŞEN EĞİLİMLER

Yasemin DUMRUL¹

Merve OĞUZHAN²

1. GİRİŞ

Tarihsel süreç boyunca toplumsal yapının kurucu öznelerinden biri olan kadın, çeşitli dönemlerde farklı konum, aidiyet ve rollerle tanımlanmış, kimi zaman ötekinin temsilcisi, kimi zaman ise toplumsal birlikteliğin asli unsuru olarak konumlandırılmıştır. Toplumsal varoluşun temel dinamiğini oluşturan kadının yine insan tarafından inşa edilen sosyal, ekonomik ve siyasal yapılarda eşit ve görünür bir yer edinmesi ise zaman almıştır. Nihayetinde, toplumsal ilerlemenin tek bir cinsiyet üzerinden sürdürülemeyeceği gerçeği kabul edilmiş, kadınların temel hak ve özgürlüklerini güvence altına alan hukuki ve kurumsal mekanizmalar zamanla gelişmiştir. Kadının eğitim, istihdam, siyasete katılım ve karar alma süreçleri gibi toplumsal yaşamın tüm alanlarında güçlenmesine yönelik her adım, özünde insanlığın gelişim düzeyini artıran bir ilerleme olarak değerlendirilmiştir. Zira kadınların kamusal alanda, ekonomik ilişkilerde ve toplumsal örgütlenme biçimlerinde etkin ve görünür bir konuma ulaşması, çağdaş toplumların demokratikleşme ve kalkınma kapasitesinin temel göstergelerinden biridir. Bu çerçevede, küresel kalkınmanın bütüncül bir anlayışla ele alındığı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SKH), kadınların ekonomik,

¹ Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi Develi Hüseyin Şahin Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü, ORCID: 0000-0001-5961-2931.

² Öğr. Gör. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi Hüseyin Şahin Meslek Yüksekokulu, Yönetim ve Organizasyon Bölümü, ORCID: 0000-0001-9414-0503.

sosyal ve siyasal yaşamın tüm alanlarında eşit biçimde yer almasını sürdürülebilirliğin vazgeçilmez bir bileşeni olarak kabul etmektedir.

SKH, 2015 yılında Birleşmiş Milletler (BM) tarafından 193 BM üye devleti, çok taraflı ve sivil toplum kuruluşlarının desteğiyle, “Binyıl Kalkınma Hedefleri”nin (BKH) (2000-2015) yerine kabul edilen ve 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Gündemi doğrultusunda uygulamaya konulan küresel bir kalkınma çerçevesidir (United Nations, 2015). Dünyayı Değiştirme Eylem Planı’na dâhil edilen yeni kalkınma gündeminde, 17 Sürdürülebilir Kalkınma Hedefi bir araya getirilerek 169 hedef belirlenmiştir. Bu hedefler, yoksulluğun ortadan kaldırılması, toplumsal ve ekonomik eşitsizliklerin azaltılması, çevresel sistemlerin korunması ve kapsayıcı kalkınmanın teşvik edilmesi amacını taşımaktadır. SKH, kalkınmanın sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel boyutlarını bütüncül bir yaklaşımla ele alarak, hiçbir bireyin ya da toplum kesiminin dışarıda bırakılmamasını temel ilke olarak benimsemektedir (United Nations, 2025a)

Küresel düzeyde toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması hem ekonomik kalkınmanın sürdürülebilirliği hem de demokratik siyasal yapıların güçlendirilmesi açısından önemli bir koşul olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda SKH, kadınların ekonomik ve siyasal yaşama tam ve eşit katılımını kalkınmanın ayrılmaz bir bileşeni olarak dikkatte almış, özellikle toplumsal cinsiyet ve eşitsizliklerin azaltılmasına yönelik olan hedefleri ile kadınların güçlenmesini küresel bir norm haline getirmiştir. Kadınların işgücüne katılım oranları, istihdam biçimleri, karar alma mekanizmalarındaki temsili ve kamusal alandaki görünürlüğü kalkınmanın merkezinde yer almaktadır.

Bu çalışma, SKH’nin teorik arka planı çerçevesinde, istihdam bağlamında kadınların işgücü piyasasında karşılaştıkları sorunları, kadın güçlendirmesi sürecini ve kadın istihdamı ile siyasal katılıma ilişkin dönüşen eğilimlerin yapısal dinamiklerini

ele alarak, sürdürülebilir kalkınma söyleminin toplumsal cinsiyet eşitliğiyle kurduğu ilişkiyi kavramsal olarak değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Literatür araştırması, mevcut çalışmaların önemli bir bölümünün kadın istihdamını ekonomik büyüme, yoksullukla mücadele ve iş gücü piyasası eşitsizlikleri ekseninde ele aldığını (Kabeer, 2016; Razavi, 2012), siyasal katılımı ise temsili demokrasi, kota uygulamaları ve kurumsal engeller çerçevesinde tartıştığını göstermektedir (Phillips, 1995; Krook ve Mackay, 2010). Buna karşılık bu çalışma, kadınların kalkınma süreçlerindeki konumunu yalnızca “hak sahibi” ya da “iş gücü aktörü” olarak değil, karar alma mekanizmalarını dönüştüren siyasal özne olarak ele alarak bunu SKH ile ilişkilendirmektedir.

2. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA HEDEFLERİ VE KADIN İSTİHDAMI

Sosyal refahın önemli bir unsuru olan istihdam, SKH’nin temel hedefleri arasında yer almakta; özellikle kadınların iş gücüne tam ve eşit katılımı sürdürülebilir kalkınmanın devamlılığı açısından kritik önem taşımaktadır. Başka bir deyişle, kadınların iş gücüne katılımı yalnızca kendi refahlarına ve ailelerinin refahına değil, aynı zamanda ekonomiye de fayda sağlamaktadır (Gupta vd., 2024). BM SKH Hedef 5, Toplumsal Cinsiyet Eşitliğini sağlamaktır. Bu Hedef aynı zamanda tüm kadınlar ile kız çocuklarını güçlendirmek amacıyla bu alandaki eşitsizliklerin giderilmesine odaklanmaktadır. Temel insan haklarının yerine getirilmesi ve şimdiki ve gelecekteki barış, refah ve sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanmasında önem ifade etmektedir (Saman ve Dash, 2024)

Toplumsal cinsiyet rolleri, sosyal eşitsizlikler ve eğitim olanaklarındaki farklılıklar, kadınların iş yaşamında karşılaştıkları fırsat ve engellerini şekillendirmektedir. Bu faktörler, kadınların mesleki gelişim süreçlerini, çalışma yaşamına katılımlarını ve kariyer ilerlemelerini önemli ölçüde etkilemektedir. Örgüt kültürü ve uygulanan politikalar, kadınların

kariyer gelişimini etkileyen önemli unsurlardır. Araştırmalar, erkek egemen çalışma ortamlarının, esnek olmayan iş düzenlerinin ve yeterli destek mekanizmalarının bulunmamasının kadınların kariyerlerinde ilerlemelerini zorlaştırdığını göstermektedir (Windapo vd. 2025). Erkekler de iş ve aile sorumluluklarını dengelemede zorluk yaşasa da ev ve bakım yükünün büyük kısmını üstlendikleri için bu durum kadınları daha fazla etkilemektedir. Araştırmalar, kadınların kariyer ve çocuk arasında seçim yapmaya zorlandığını; doğum dönemlerinin, üst düzey yöneticilik basamaklarında gerekli olan yoğun çalışma dönemleriyle çakıştığını göstermektedir. Bu durum kadınların kariyer ilerlemesini sınırlamakta, aynı zamanda bazı örgütlerde ince cinsiyet ayrımcılığı nedeniyle kadınların liderlik için gerekli görülen niteliklere sahip olmadığı yönünde önyargılar oluşmaktadır. Ebeveynlik statüsü de kadınların terfi edilme olasılığını olumsuz etkilerken, erkeklerde benzer bir etki görülmemektedir (Begum, 2025).

2.1. Cinsiyet Eşitliği ve Cinsiyet Temelli Eşitsizlikler

Cinsiyet eşitliği, kadınların ve erkeklerin eşit haklara, fırsatlara ve kaynaklara erişebildiği; ekonomik, sosyal ve siyasi süreçlere tam katılım sağlayabildiği bir durumu ifade eder. Bu yaklaşım, insan haklarının geliştirilmesinde temel bir rol oynar ve SKH'nin önemli bir bileşeni olarak kabul edilir. Cinsiyet eşitliği erkekler ve kadınlar kaynaklara eşit erişime sahip olduğunda, kişilerarası etkileşimlere aktif olarak katıldığında, hanelere ve topluluklara katkıda bulunduğunda ve siyasi süreçlere tam olarak katıldığında sağlanmaktadır (Razia, 2026). Cinsiyet eşitliği ile ilgili temel unsurlar arasında eğitime ve istihdama eşit erişim, siyasi temsil, sağlık hizmetleri ve üreme hakları ve şiddet ve ayrımcılıktan korunma yer almaktadır (Rahmania vd, 2025).

Cinsiyet eşitliğini sağlamak için, iş yerinde erkeklerin ve kadınların yeteneklerinden aynı düzeyde yararlanmak çok önemlidir. Nitekim, toplumsal cinsiyet eşitliği bir ülkenin ekonomik büyümesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır.

Kadınların ücretli işe daha az, ücretsiz ev içi emeğe ise erkeklerden yaklaşık 2,5 kat fazla zaman ayırması, işgücü piyasasına erişimlerini ve sosyal koruma kapsamını sınırlandırmaktadır. İşsizlik hem erkekler hem de kadınlar için bir endişe kaynağı olsa da doğum, toplumsal roller ve bakım yükümlülükleri kadın işsizliğini daha da artırmaktadır (Gupta vd., 2024). İş hayatında kadınların karşılaştığı dört temel cinsiyet önyargısı öne çıkmaktadır (Castro vd., 2023):

a.Yönetici gibi düşün–erkek gibi düşün kalıbı: 1970’lerde ortaya konan bu yaklaşım, iyi bir yöneticinin rekabetçi, güçlü ve özgüvenli olması gerektiği yönündeki kalıp yargılara dayanır. Bu özellikler geleneksel olarak erkeklikle ilişkilendirildiği için, yönetici denildiğinde akla erkek profili gelmektedir. Ancak araştırmalar, kadın liderlerin varlığı ve kadınların işe alımını destekleyen firmaların bu önyargıyı zayıflatabildiğini göstermektedir.

b.Cam tavan olgusu: Hymowitz ve Schellhardt (1986) kadınların kariyerlerinde üst düzey pozisyonlara ulaşmasını engelleyen görünmez bariyerleri ifade etmek için "cam tavan" terimini ortaya attılar (Diehl vd, 2020). Bu durumun oluşmasında toplumsal cinsiyet rollerinin ve iş-aile çatışmasının önemli payı vardır. Kadınlara daha fazla aile sorumluluğu yüklenmesi, işverenlerin kadınların işte daha az üretken olacağı yönünde önyargılar taşımasına; kadınların da bu çatışmadan kaçınmak için kendi kariyer hedeflerini sınırlamasına neden olur.

c.Cam uçurum olgusu: Araştırmalar, başarısızlık riski yüksek dönemlerde liderlik pozisyonlarına kadınların atanma olasılığının arttığını göstermektedir. Kriz dönemlerinde empati, duygusal farkındalık ve iletişim yeteneği gibi özelliklerin önemli olduğu düşünülmekte ve bu özellikler toplumsal kalıplara göre daha çok kadınlarla ilişkilendirilmektedir. Bu durum, kadınların riskli pozisyonlarda göreve getirilmesiyle sonuçlanabilir.

d.Kraliçe arı sendromu: Güçlü bir konuma gelmiş bazı kadınların, erkek egemen kültüre uyum sağlamak amacıyla

kendilerini diğer kadınlardan uzaklaştırmaları ve kadınları desteklemekten kaçınmaları bu sendromla açıklanır. Bu durum daha çok rekabetin yoğun olduğu ortamlarda görülür ve kadın liderlerin erkek egemen normları benimsemesiyle ilişkilendirilir.

Cinsiyet temelli eşitsizlik/cinsiyet eşitsizliği cinsiyet veya cinsiyete dayalı önyargılar nedeniyle bir cinsiyetin diğerine göre ayrıcalıklı muamele görmesiyle ortaya çıkar. Cinsiyet eşitsizliğinin özellikle sağlık, eğitim, yoksulluk ve ekonomik büyüme gibi alanlarda SKH'lere ulaşmanın önünde büyük bir engel olduğunu göstermektedir (Jeevanasai vd., 2023). WEF tarafından 2006 yılından bu yana 148 ekonomi için hesaplanan Küresel Cinsiyet Eşitsizliği Endeksi (The Global Gender Parity Index-GGPI) ile, cinsiyet eşitliğinin mevcut durumu ve gelişimini dört temel boyut (alt endeks) üzerinden yıllık olarak değerlendirilmektedir: Ekonomik Katılım ve Fırsat, Eğitim Başarısı, Sağlık ve Hayatta Kalma ve Siyasi Güçlenme. WEF (2025)'te 148 ekonominin tamamı için küresel cinsiyet eşitsizliği değeri %68,8 olarak hesaplanmıştır. Cinsiyet Eşitsizliği endeksine göre en yüksek cinsiyet eşitliği performansı sağlayan ilk 5 sırada yer alan ülkeler ve oranları şu şekildedir: İzlanda %92,6 (1.), Finlandiya %87,9 (2.), Norveç %86,3 (3.), Birleşik Krallık %83,8 (4.), Yeni Zelanda %82,7 (5). Bu ülkeler 2025'te küresel sıralamada en yüksek cinsiyet eşitliği performansını sağlamakla birlikte hiçbir ülkenin tam cinsiyet eşitliğe ulaşamadığını göstermektedir (WEF, 2025).

Cinsiyet eşitliğini destekleyen hükümet politikaları, cinsiyet eşitsizliğini ele almak ve tüm cinsiyetlerin yaşamın çeşitli alanlarında eşit erişimini sağlamak için tasarlanmış çeşitli önlemleri ve düzenlemeleri kapsar. Bu politikalar, cinsiyet ayrımcılığını yasaklayan yasaları, eşit eğitim ve istihdam fırsatları sağlayan güçlendirme programlarını ve üreme sağlığı haklarını güvence altına alan düzenlemeleri içerir. Ayrıca, cinsiyete dayalı şiddete karşı korumaları, kadınların siyasi temsilini artırma girişimlerini ve ücret farklarını azaltma ve iş yerinde adil muamele sağlama çabalarını da kapsar.

Hükümetler, cinsiyet eşitliği ilkelerini kamu politikalarına entegre ederek, tüm bireyler için eşit hak ve fırsatları destekleyen ve teşvik eden bir ortam yaratmayı amaçlar (Rahmania vd. 2025)

2.2. Kadınların Güçlendirilmesi

Kadınların güçlendirilmesi, kadınların ekonomik, sosyal ve politik alanlardaki konumlarını iyileştirmeyi ve toplumsal güç ilişkileri içindeki rollerini dönüştürmeyi amaçlayan çok boyutlu bir süreçtir. Bu süreç, kadınların yaşamlarını ve ailelerini etkileyen konularda bilinçli ve özgür seçimler yapabilmelerini, şiddet, ayrımcılık ve istismardan korunmalarını ve güvenli bir toplumsal ortamda var olmalarını gerektirir. Aynı zamanda kadınların eğitim ve istihdama tam katılımını teşvik ederek, onların toplumsal değişime öncülük etmelerini ve kalkınmaya katkı sağlamalarını mümkün kılmaktadır. Kalkınma perspektifinden bakıldığında, kadınların güçlendirilmesi dönüştürücü bir süreçtir. Bu süreç, kadınların daha önce mahrum bırakıldıkları yaşam tercihlerini yeniden kazanmasını ve bireysel, ailevi, toplumsal ve kurumsal düzeylerde güç ilişkilerinin yeniden şekillenmesini içermektedir (Razia vd., 2026).

Liderlik ve karar alma süreçlerine eşit katılım tartışmalarıyla bağlantılı olarak ekonomik güçlendirme konusu öne çıkmaktadır. Ücretsiz bakım ve ev işlerinin kamu hizmetleri, altyapı ve sosyal koruma politikaları yoluyla tanınması ve desteklenmesi, kadınların ekonomik güçlenmesi ve refahı açısından önemli bir unsurdur. Bu tür işler, kadınların iş gücüne katılımını sınırlayan yapısal bir faktör olarak görülmekte ve aynı zamanda kadınların temel haklardan tam olarak yararlanmasını zorlaştırmaktadır. Ücretsiz bakım ve ev işlerinin kamu hizmetleri aracılığıyla yeniden dağıtılması, sosyal politikalarla desteklenmesi veya sosyal altyapının güçlendirilmesi yoluyla azaltılması, kaynakların daha dengeli paylaşımını hedefleyen bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bununla birlikte, kadınların ekonomik güçlendirilmesinin bir diğer boyutu, kaynaklara ve üretken varlıklara erişimde fırsat eşitliğinin sağlanmasıdır.

Özellikle toprak ve mülkiyet gibi varlıklara erişimde ayrımcılığın ortadan kaldırılması, kadınların ekonomik hayata katılımını destekleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Ancak bu hedeflerin ulusal yasal çerçevelerle ilişkilendirilmesi, mevcut yasal düzenlemelerin kadınlar açısından eşitsizlikler içerebilmesi nedeniyle uygulamada sınırlılıklar doğurabilmektedir. (Esquivel , 2016).

BM (2023) tarafından 114 ülke için kadınların güçlendirilmesi ve cinsiyet eşitliğinin sağlanmasında küresel ilerlemeyi izlemek ve ülkeleri kadınların güçlendirilmesindeki gelişmeler açısından sıralamak amacıyla Kadınların Güçlendirilmesi Endeksi (The Women's Empowerment Index-WEI) oluşturulmuştur. Bu endeks kadınların güçlendirilme düzeyini beş boyutta ölçen bileşik bir endekstir: yaşam ve iyi sağlık; eğitim, beceri geliştirme ve bilgi; işgücü ve finansal kapsama, karar alma süreçlerine katılım ve şiddetten özgürlük. WEI'nin geliştirilmesi, ülkenin kanıta dayalı politika oluşturma sürecinde önemli bir kilometre taşıdır ve hükümetin tüm kadın ve kız çocuklarının cinsiyet eşitliği ve güçlendirilmesini sağlama konusundaki SKH Hedef 5'e yönelik ilerlemesinin izlenmesi için bir temel oluşturmaktadır. BM tarafından WEI'nin tahmin edildiği 114 ülke arasında, kadınların güçlendirilmesindeki ilerlemenin en çok İsveç'te, en az ise Yemen'de olduğu bulgusuna ulaşılmıştır (UN, 2023).

2.3. İstihdam Bağlamında Kadın

Küresel entegrasyonu etkileyen ticaretin genişlemesi, teknolojik gelişmeler ve üretimin uluslararasılaşması hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde üretim yapısını ve çıktı bileşimini değiştirmiştir. Bu süreçte üretim, genel olarak tarımdan sanayi ve hizmet sektörlerine kaymış; buna bağlı olarak istihdam yapısında önemli değişimler yaşanmıştır. Ülkeler arasında farklılıklar görülmekle birlikte, ücretli istihdam sanayi ve hizmetlerde artarken bazı sektörlerde üretim ve istihdam daha çok gayriresmî veya yarı resmî biçimlere yönelmiştir. Bu

dönüşümlerden kadınlar da genel olarak fayda sağlamıştır (ILO, 2004).

Kadınların işgücüne katılımı son yıllarda artsa da sektörlerarası eşitsizlikler ve liderlik pozisyonlarına erişimdeki sınırlamalar devam etmektedir. Eğitim düzeyi yükseldikçe işgücü piyasasındaki verimlilik ve getiriler artmakta, bu durum kadınların çalışma kararını güçlendirmektedir. Buna karşılık evlilik, çocuk sahibi olma ve hane gelirindeki artış, ev içi üretime ayrılan zamanı artırarak işgücüne katılımı azaltabilmektedir (Tahari vd. 2021). Bununla birlikte, kadınlar eğitimde yüksek başarı gösterse bile, bu başarı yeterince işgücüne ve üst düzey yönetime yansımamaktadır. Kariyer yolculuklarında da kadınlar, özellikle bakım sorumlulukları nedeniyle daha sık ve uzun süreli ara vermek zorunda kalmaktadır. Bu durum hem işgücü piyasasının verimliliğini düşürmekte hem de ülkelerin uzun vadeli ekonomik potansiyelini sınırlamaktadır (WEF, 2025).

İşgücünde en fazla kadın çalışana sahip ülke, iş gücünün %52,76'sının kadınlardan oluştuğu Ermenistan'dır. Bununla birlikte işgücünde kadınlar çoğunlukta olsa da Ermenistan cinsiyetler arası ücret farkı sebebiyle GGPI'ya göre 89. sırada yer almaktadır. İşgücünde en fazla kadın çalışana sahip diğer 4 ülke şu şekildedir: Türkmenistan %52,61(2.), Burundi %51,96 (3.), Mozambik %51,63 (4.) ve Güney Sudan %51,30 (5.). İşgücünde en az kadın çalışana sahip ülke ise Yemen'dir. Yemen'deki iş gücünün yalnızca %8,07'si kadındır ve bu da ülkedeki işlerin çoğunu erkeklerin yapmasına neden olmaktadır. İşgücünde en az kadın çalışana sahip diğer 4 ülke şu şekildedir: Irak %14,40 (2.), Katar %16,07 (3.), Umman %16,88 (4.) ve Ürdün %17,75 (5.) (Qualtrics, 2023).

3. SKH BAĞLAMINDA KADININ SİYASAL KATILIMI

Siyasal katılım, vatandaşların iktidarı ve siyaseti etkilemeye veya desteklemeye yönelik tüm faaliyetlerini içerir (Milbrath, 1981: 198). Kadının siyasal katılımı, demokrasinin uygulanabilirliği noktasında kapsayıcılığı ve temsil adaleti açısından temel bir göstergedir. Kadınların siyasal alan içerisinde eksik kalması onun daha az sosyoekonomik kaynağa sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda kadınların siyasal alanda etkin olması, demokratik meşruiyetin güçlenmesine katkı sağlamakla beraber, toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin dönüştürülmesi açısından da önemli rol oynar (Verba vd., 1978: 236-237). Ancak kadınların siyasal alan içerisinde güçlendirilmesi, çok boyutlu bir süreç olup toplumsal, ekonomik, kültürel ve siyasal unsurların etkileşimiyle şekillenen karmaşık bir yapıya işaret etmektedir. Bu süreç, özellikle güç ilişkilerinin dönüşümünü ve kadınların toplumsal yaşamın çeşitli alanlarında daha fazla özerklik, yetki ve karar alma kapasitesi kazanmasını ifade eder (Persson vd., 2022).

Kadınların siyasal süreçlere aktif katılımı, yalnızca bireysel bir hak ve demokratik yurttaşlığın gereği olmayıp, aynı zamanda siyasal sistemlerin daha kapsayıcı, eşitlikçi ve duyarlı politikalar üretmesini mümkün kılmaktadır. Araştırmalar, kadın temsiliinin arttığı kurumlarda sosyal politika, eğitim, sağlık ve toplumsal cinsiyet eşitliğine ilişkin konuların daha fazla gündeme geldiğini göstermektedir (Phillips, 1995).

Sen (1999) kalkınmayı, özgürlükleri genişletme süreci olarak tanımlar ve halkın yönetsel süreçlere katılabilme özgürlüğünü bunun en temel bileşenlerinden biri olarak kabul eder. Bu çerçevede siyasal süreçlere katılımın yaygınlaştırılması, demokratik mekanizmaların hesap verebilirliğini ve çıktılarının niteliğini güçlendirir. Ülkeler açısından ekonomik kalkınmayı temel alırken bunu sadece iktisadi anlamda değil, sosyal, kültürel, siyasal çerçevede topyekün bir kalkınma planı amaçlayan SKH,

siyasal katılımı demokratik bir hak olarak görmekle beraber, eşitlikçi, adil ve sürdürülebilir toplumsal yapıların inşası için stratejik bir koşul olarak hedefleri içerisinde ele almaktadır. Bilhassa SKH arasında bulunan Hedef 5 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği, Hedef 10 Eşitsizliklerin Azaltılması ve Hedef 16 Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar, eşit ve etkin bir şekilde yönetime katılımın güçlendirilmesini sürdürülebilir kalkınmanın koşulu olarak tanımlar (United Nations, 2015).

Bu üç hedef temelde, toplumsal kapsayıcılığı güçlendirmeyi, kadınların eşit koşullarda katılımını güvence altına almayı ve karar alma süreçlerinde temsil adaletini sağlamayı amaçlamaktadır. Bu anlamda, bireylerin yaş, cinsiyet, engel hali, etnik kökeni, dini veya sosyoekonomik statüsü gibi herhangi bir ayrımı gözetilmeksizin güçlendirilmesini, özellikle kadınların tüm düzeylerde karar alma mekanizmalarına tam, etkin ve eşit biçimde katılmalarını mümkün kılacak yapısal düzenlemelerin hayata geçirilmesi hedeflerin amaçları arasında yer alır. Ayrıca duyarlı, kapsayıcı, katılımcı ve temsil edici yönetim kurumlarının oluşturulması ile sürdürülebilir kalkınma için ayrımcılık yapmayan hukukî ve politik çerçevelerin geliştirilmesi ile etkili biçimde uygulanması, bu hedeflerin temel yönelimlerindendir (United Nations, 2025a).

Kadınların siyasal partilerde, hükümetlerde ve yerel yönetimlerde karar alma süreçlerine etkin şekilde dahil edilmeleri, toplumsal cinsiyet eşitliği politikalarının oluşturulması ve bu süreçlerin sürdürülmesi bakımından küresel bir gereklilik olarak ortaya konulmuştur. Toplumsal cinsiyet eşitliği düşüncesi sürdürülebilir kalkınmanın diğer boyutlarıyla da kesişimsel bir ilişki içindedir. Bu düşünce, siyasal katılımın desteklenmesi, toplumsal eşitsizliklerin azaltılması ve kapsayıcı yönetim modellerinin geliştirilmesi gibi daha geniş toplumsal dönüşümlere katkıda bulunmaktadır (UN Women, 2023).

Bu çerçevede siyasal katılım, sürdürülebilir kalkınmanın yalnızca sosyal boyutu ile değil, aynı zamanda yönetim

kapasitesi, kurumsal şeffaflık, hesap verebilirlik ve toplumsal kapsayıcılık gibi alanlarla da yakından ilişkilidir. Siyasal süreçlere katılımın genişlemesi, toplumsal taleplerin karar alma mekanizmalarına daha etkili biçimde taşınmasını sağlayarak demokratik kurumların meşruiyetini artırır (Norris, 2011).

Hedef 5 Toplumsal Cinsiyet Eşitliği'nin altında yer alan “5.5. Kadınların siyasi, ekonomik ve sosyal hayatın karar verme süreçlerine tam ve etkin bir biçimde katılımlarının ve kadınlara karar verme mekanizmalarında, her düzeyde lider olabilmeleri için eşit fırsatlar tanınmasının güvence altına alınması”; Hedef 10 Eşitsizliklerin Azaltılması'nın altında yer alan 10.2. “2030'a kadar yaşa, cinsiyete, engelliliğe, ırka, etnik kökene, dine, ekonomik ya da başka bir statüye bakılmaksızın herkesin güçlendirilmesi ve sosyal, ekonomik ve siyasi olarak kapsanmasının desteklenmesi” ile 10.3. “Ayrımcılığa dayalı yasaların, politikaların ve uygulamaların ortadan kaldırılması ve bu bağlamda uygun mevzuatın, politikaların ve eylemlerin desteklenmesi yoluyla eşit fırsatlar sunulması ve eşitsizliklerin azaltılması”; Hedef 16 Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar'ın altında yer alan 16.3. “Hukukun üstünlüğünün ulusal ve uluslararası düzeylerde geliştirilmesi ve herkesin adalete eşit biçimde erişiminin güvence altına alınması”, 16.7. “Her düzeyde duyarlı, kapsayıcı, katılımcı ve temsil edici karar verme mekanizmalarının oluşturulması”, 16.10. “Ulusal mevzuata ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak bilgiye kamu erişiminin sağlanması ve temel özgürlüklerin korunması”, 16.b. “Sürdürülebilir kalkınma için ayrımcılık gözetmeyen yasa ve politikaların ilerletilmesi ve uygulanmasını” temel alan alt hedefler kadınları da kapsayacak şekilde tüm insanların etkin siyasal katılımını, hesap verebilir şeffaf yönetim sistemini ve bunların yasal anlamda korunduğu bir sistemi öngörmektedir (Birleşmiş Milletler, 2025).

Buradan hareketle sürdürülebilir kalkınma ve siyasal katılım arasındaki bağlam iki temelde ele alınabilir. Birincisi, siyasal katılımın katılımcı yönetim ve hesap verebilirlik

üzerindeki etkisine odaklanır. Bu görüşe göre, siyasal süreçlere katılımın genişlemesi, kurumsal kapasiteyi artırır ve demokratik çıktıların niteliğini iyileştirir (Sen, 1999). İkincisi ise toplumsal kapsayıcılık, eşit temsil ve dezavantajlı grupların güçlendirilmesi gibi sosyal boyutları vurgular. Özellikle kadınların, gençlerin ve dezavantajlı toplumsal grupların siyasal sisteme dâhil edilmesi, sürdürülebilir kalkınmanın ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirilir.

3.1. Küresel ve Ulusal Düzeyde Kadınların Siyasal Katılımında Ortaya Çıkan Eğilimler ve Yapısal Engeller

Kadınların siyasal katılımını sınırlayan yapısal ve kültürel engeller, farklı coğrafyalarda farklı şekillerde ortaya çıkmakla beraber, çoğunlukla benzer ve köklü toplumsal cinsiyet normlarına dayanmaktadır (Moghadam, 2019). Bu anlamda kadınların siyasal katılım düzeyleri, yapısal, kültürel ve sosyoekonomik birçok engel tarafından şekillenmektedir (Inglehart ve Norris, 2003). Buna ek olarak, siyasal kurumların erkek egemen yapısı ve kadınların karar alma pozisyonlarına erişiminde karşılaştıkları görünmez bariyerler, siyasal katılımın niteliksel boyutunu da etkilemektedir. Zira siyaset yapma biçimleri, karar alma süreçleri ve parti örgütlenmeleri uzun süre boyunca erkeklerin deneyim ve pratikleri doğrultusunda şekillendiği için kadınların bu alanlarda kendilerine yer açmaları zor olmakla beraber, sürekli mücadeleyi gerektirmektedir (Krook ve Mackay, 2010).

Kadın konusu çerçevesinde var olan yapısal engellerin temelinde, toplumsal cinsiyet rollerini yeniden üreten ataerkil düşünce sistemi ve buna bağlı olarak kurumsallaşmış normlar yer almaktadır. Bu normlar, kadınları özel alanla ve çoğunlukla ev içi eylemlerle özdeşleştirirken, siyasal alanı erkeklere atfederek, kadınların siyasal temsiline ilişkin düşük oranları ve kalıcı engelleri üretmektedir. Kadınların toplumsal ve siyasal konumuna ilişkin bu eşitsizlikler, refah devleti ve siyasal

kurumlar çerçevesinde şekillenen toplumsal cinsiyet rejimleri kapsamında açıklanabilir.

Sainsbury (1999), üç temel toplumsal cinsiyet rejimi tanımlamaktadır. İlk rejimde erkeğin aile reisi olarak ekmek kazanan konumda yer alması vardır. Burada evli kadınlar ikincil konuma itilerek kadına, aile dışında sistemde yer verilmez. Bu şekilde kadın ve erkek rolleri katı biçimde ayrışır, sosyal haklar ve istihdam politikaları erkeklerin ücretli emek, kadınların ise ücretsiz bakım emeği üstlendiği varsayımına dayanır. İkinci rejimde ayrı cinsiyet rolleri yer alır. Bu rejimde, cinsiyetler arasındaki farklılıkları esas alınır ve kadınlara bakım sorumlulukları temelinde sosyal haklar tanınır. Ancak bu rejimde de istihdam ve ücret politikaları erkek emeğini ayrıcalıklı kılarak cinsiyet temelli iş bölümü sürdürülür. Üçüncü rejimde ise bireyselleştirilmiş gelir ve bakım rejimidir. Bu rejimde sosyal hak ve yükümlülükler aile yerine birey temelli olarak düzenlenir. Kadın ve erkek hukuki ve sosyal açıdan eşit kabul edilir. Bu rejim, gelir ve bakım sorumluluklarının paylaşımını teşvik ederek toplumsal cinsiyet eşitliğini güçlendirmeyi amaçlamaktadır.

BM verilerine göre, 2024 yılının süper seçim yılı olmasına rağmen, kadınların siyasal temsiline anlamlı bir katkı sağlamadığını göstermektedir. Ocak 2025 itibarıyla, kadınların ulusal parlamentolardaki temsil oranı %27,2 olup, bu oran 2024'e kıyasla yalnızca 0,3 puan, 2015'e kıyasla ise 4,9 puan artmıştır. Bu sınırlı artış, kadınların siyasal temsiline ilişkin ilerlemenin yavaş seyrettiğini ve yapısal eşitsizliklerin devam ettiğini ortaya koymaktadır (United Nations, 2025b).

Parlamentolararası Birlik (IPU) ile BM Kadın Birimi tarafından yayımlanan “Siyasette Kadınlar: 2025” haritası, 1 Ocak 2025 itibarıyla yürütme organları ve ulusal parlamentolardaki toplumsal cinsiyet dağılımına ilişkin güncel veriler sunmuştur. Bulgular, küresel ölçekte karar alma mekanizmalarında erkeklerin belirgin biçimde aşırı temsil edildiğini ve bu durumun siyasal alanda toplumsal cinsiyet

eşitliğine yönelik ilerlemeyi yavaşlattığını ortaya koymaktadır. Kadınlar yalnızca 25 ülkede devlet veya hükümet başkanı konumunda bulunmakta olup, ulusal parlamentolarda ise toplam üyelerin %27,2'sini oluşturmaktadır. Yürütme organlarında kadınların temsili daha da sınırlı olup, küresel düzeyde kabine üyelerinin yalnızca %22,9'u kadındır. Ayrıca veriler, kadınların ağırlıklı olarak insan hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği ve sosyal politika alanlarında görevlendirilirken, dış politika, maliye, içişleri ve savunma gibi stratejik alanların büyük ölçüde erkeklerin kontrolünde olduğunu göstermektedir (UN Women, 2025).

Veriler, kadınların parlamentolardaki temsil oranlarında belirgin bölgesel farklılıklar olduğunu göstermektedir. Amerika kıtası %35,4 ile en yüksek temsile sahipken, Avrupa %31,8'dir. Sahra Altı Afrika %27,1, Asya %22,1 ve Pasifik %23,2 ile dünya ortalamasının altındadır; Orta Doğu ve Kuzey Afrika ise %16,7 ile en düşük oranı sergilemektedir. Bu bulgular, siyasal temsilin niceliksel ve niteliksel olarak cinsiyete dayalı farklılaşmalar içerdiğini ve bölgesel, kurumsal ve yapısal faktörlerin belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır (UN Women, 2025). Özellikle bağlayıcı eşitlik politikaları ve kurumsal mekanizmaların eksikliği, kadın temsiline ilişkin sorunları sürdürmektedir.

Küresel düzeyde parlamentolarda kadın temsil oranı dünya ortalamasında dahi kritik eşiklerin altında kalırken, Türkiye bu ortalamanın da gerisinde yer almaktadır. “Türkiye’de Katılımcı Demokrasinin Güçlendirilmesi: Toplumsal Cinsiyet Eşitliğinin İzlenmesi Projesi” altında elde edilen bulgulara göre, Türkiye’de kadınların meclisteki temsili tarihsel olarak düşük seyretmiştir. Ulusal düzeyde temel yapısal engellerin başında, siyasal partilerin aday belirleme süreçleri, parti içi erkek egemen örgütlenme modelleri ve cinsiyet körü mevzuat yapısı gelmektedir. Anayasada toplumsal cinsiyet eşitliği devlete bir görev olarak verilmiş olmasına rağmen, siyasal temsili düzenleyen temel yasalar ve kurumlar bu yükümlülüğü somut hedefler ve bağlayıcı mekanizmalarla desteklememektedir. Bu

durum, eşitliğin normatif düzeyde tanınmasına karşın, uygulamada zayıf kalmasına yol açmaktadır (Sancar, 2018). Yasama ve yürütme gibi yerleşik siyasal kurumların, tarihsel olarak erkekleri koruyan resmî ve gayri resmî kurallarla şekillenmiş olması, kadınların siyasal alana erişimini ve etkili katılımını zorlaştırmaktadır. Bu noktada kadın ve erkek arasında yasama organlarında basit bir temsil eşitliği sağlamak yeterli olmayıp, kurumların kendileri de yenilenmeli, sadece yeniden cinsiyetlendirilmemeli, aynı zamanda çeşitliliğin de merkezi haline gelmelidir (Lovenduski, 2020).

Buradan hareketle kadınların siyasal katılımındaki sorun yalnızca temsil sayılarıyla açıklanamaz, siyasal kültür, kurumsal yapı, mevzuat eksiklikleri ve toplumsal cinsiyet temelli rol dağılımlarının bir araya gelerek kadınların siyasal katılımı üzerinde yapısal bir engeller bütünü oluşturmaktadır (Sancar, 2018).

3.2. SKH İle Kadının Siyasal Katılımında Hedeflenen Dönüşümü

SKH'nin kadının siyasal katılımında hedeflediği dönüşüm kurumsal kapasiteyi güçlendirmeye yönelik reformları içerir. Siyasal temsil ve katılımı kadınların güçlendirilmesine yönelik “kota uygulamaları”, “pozitif ayrımcılık mekanizmaları” ve “toplumsal cinsiyet duyarlı politikalar” kadınların siyasal katılımını artırmaya, teşvik etmeye yönelik önemli girişimlerdir. Ancak katılım üzerinde yeterli etkiyi yaratmayabilir (Christofides, 2001; Norris, 2001). Zira Costa (2010), siyasal alanda cinsiyet eşitliği için uygulanan kotaların, kadınların siyasal katılımında sayısal eşitliğe ulaşmak için önemli ancak tek başına yeterli olmayan bir araç olarak açıklar. Kotalar, kadınların siyasal kurumlara girişini kolaylaştırır da erkek egemen parti yapıları, sembolik adaylıklar nedeniyle dönüştürücü etkisi sınırlıdır. Bu nedenle kadınların siyasal katılımını artırmaya yönelik girişimlerin, kurumsal reformlar ve toplumsal cinsiyet normlarının dönüşümüyle uygulanması gerekir. SKH de benzer

biçimde, kadınların siyasal temsilde bu tür kalıcı yapısal reformların önemine vurgu yapmaktadır.

Kadınların siyasi katılımının artırılması, kadın temsili ve siyasette kritik kitleyi sağlamak için asgari bir kadın aday yüzdesi gibi kurumsal stratejiler gerektirmiştir. Bununla birlikte, bazı ülkelerde henüz hiçbir kota sistemi bulunmamaktadır ve kota mevzuatı olan ülkeler arasında da önlemler ve sonuçlar arasında farklılıklar vardır. Bu farklılık, her devletin modern-sömürgeci cinsiyet sistemine göre şekillenen sosyo-ekonomik ve kültürel özelliklerinden kaynaklanmaktadır (Ernst, 2024).

Sancar (2018), uluslararası normlarda kabul edilen “kritik eşik” yaklaşımını (en az %30–40 temsil) temel alarak, kadınların yasama, yürütme, yerel yönetimler ve kamu yönetiminde karar verici pozisyonlara erişiminin sürdürülebilir kalkınmanın demokratik boyutunun ayrılmaz bir parçası olduğunu ifade etmiştir.

4. SONUÇ

SKH, toplumsal cinsiyet eşitliğini kadınların istihdamı ve siyasal katılımı bağlamında ele alarak küresel ölçekte dönüştürücü bir yaklaşım sunmaktadır. Kadınların ekonomik, sosyal ve siyasal yaşamdan dışlanması, kalkınma çabalarını zayıflatmakta, yoksulluğun kuşaklar arası aktarımını sürdürmekte ve demokratik süreçlerin etkinliğini sınırlamaktadır. Bu nedenle toplumsal cinsiyet eşitliği, sürdürülebilir kalkınmanın temel unsurlarından biri olarak öne çıkmaktadır.

SKH, kadınların siyasal katılımını yalnızca temsil edilme olarak değil, karar alma süreçlerinde etkin ve eşit konumda olma olarak tanımlamakta; kapsayıcı, eşitlikçi ve hesap verebilir siyasal sistemlerin inşasında katılımın önemini vurgulamaktadır. Kadınların siyasal katılımındaki artış sınırlı olmakla birlikte, hukuksal düzenlemelerin ötesinde toplumsal normlar, kültürel önyargılar ve erkek egemen yapılar katılımı engellemektedir.

Bu bağlamda, kısa vadede özel sektör, sivil toplum ve vatandaşın katılımı sağlanmalı; orta vadede sürdürülebilir politikalar ve izleme mekanizmaları geliştirilmeli uzun vadede ise eğitim, farkındalık ve medya yoluyla toplumsal cinsiyet normları dönüştürülmeli ve kadınların sürdürülebilir kalkınma alanındaki bilgi ve becerilerini artıran programlar yaygınlaştırılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Begum, G. T. (2025). Achieving sustainable development goals for mental health and gender equality through work-life balance and emotional intelligence. *Gender in Management: An International Journal*, 40(1), 134-150.
- Birleşmiş Milletler, (2025). *Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları*. <https://turkiye.un.org/tr/sdgs>
- Castro, P., Tascón, M. T., & Corral, S. (2023). Can patriarchal attitudes moderate the relation between women on boards and firm economic performance?. *European research on management and business economics*, 29(3), 100222.
- Christofides, N. (2001). How to make policies more gender sensitive. *Omen*, (2), 165.
- Costa, A. A. A. (2010). Quotas as a path to parity: Challenges to women's participation in politics. *IDS Bulletin*, 41(5), 116-120.
- Diehl, A. B., Stephenson, A. L., Dzubinski, L. M., & Wang, D. C. (2020). Measuring the invisible: Development and multi-industry validation of the Gender Bias Scale for Women Leaders. *Human Resource Development Quarterly*, 31(3), 249-280.
- Ernst, K. P. (2024). *Sustainable development goal 5: Women's political participation and empowerment*. *Journal of Gender and Development Studies*, 2(1), Article 168.
- Esquivel, V. (2016). Power and the Sustainable Development Goals: a feminist analysis. *Gender & Development*, 24(1), 9-23.
- Gupta, S., Wei, M., Tzempelikos, N., & Shin, M. M. (2024). Women empowerment: challenges and opportunities for sustainable development goals. *Qualitative Market Research: An International Journal*, 27(4), 608-630.

- ILO (2004). International Labour Organization. A Fair Globalization: Creating Opportunities for All (Report of the World Commission on the Social Dimension of Globalization).
- Inglehart, R. & Norris, P. (2003). *Rising tide: Gender equality and cultural change around the world*. Cambridge University Press.
- Jeevanasai, S. A., Saole, P., Rath, A. G., Singh, S., Rai, S., & Kumar, M. (2023). Shades & shines of gender equality with respect to sustainable development goals (SDGs): The environmental performance perspectives. *Total Environment Research Themes*, 8, 100082.
- Krook, M., & Mackay, F. (Eds.). (2010). *Gender, politics and institutions: Towards a feminist institutionalism*. Springer.
- Lovenduski, J. (2020). The political representation of women: a feminist institutionalist perspective. In *Research Handbook on political representation* (pp. 210-221). Edward Elgar Publishing.
- Milbrath, L. W. (1981). Political participation. In *The Handbook of Political Behavior: Volume 4* (pp. 197-240). Boston, MA: Springer US.
- Moghadam, V. M. (2019). Introduction: Women and identity politics in theoretical and comparative perspective. In *Identity politics and women* (pp. 3-26). Routledge.
- Norris, P. (2001). Breaking the barriers: Positive discrimination policies for women. In *Has Liberalism Failed Women? Assuring Equal Representation in Europe and the United States* (pp. 89-110). New York: Palgrave Macmillan US.
- Persson, K., Zampoukos, K., & Ljunggren, I. (2022). No (wo) man is an island—socio-cultural context and women's

- empowerment in Samoa. *Gender, Place & Culture*, 29(4), 482-501.
- Phillips, A. (1995). *The politics of presence*. Oxford University Press.
- Qualtrics (2023), Countries ranked by the percentage of the workforce who are women, <https://www.qualtrics.com/articles/employeeexperience/countries-ranked-by-female-workforce>
- Rahmania, T., Kertamuda, F., Wulandari, S. S., & Marfu, A. (2025). Empowering women for a sustainable future: Integrating gender equality and environmental stewardship. *Social Sciences & Humanities Open*, 11, 101503.
- Razia, S., Akter, M., & Rahman, M. A. (2026). Do gender equality and women's empowerment influence socially sustainable urban development in developing cities?. In *Women's Studies International Forum*, 114, 103220 Pergamon.
- Sainsbury, D. (1999). *Gender and welfare state regimes*. Oxford University Press.
- Samal, R., & Dash, M. (2024). Women's participation and gender equality in sustainable ecotourism: A bibliometric analysis. In *Women's Studies International Forum*, 107, 102993. Pergamon.
- Sancar, S. (2018). Siyasal Kararlara Katılımda Toplumsal Cinsiyet Eşitliği Haritalama ve İzleme Çalışması.
- Sen, A. (1999). *Development as freedom*. New York: Alfred A. Knopf.
- Taheri, E., Güven Lisaniler, F., & Payaslıoğlu, C. (2021). Female labour force participation: What prevents sustainable development goals from being realised in Iran?. *Sustainability*, 13(21), 11918.

- UN Women. (2023). *Women's political participation and leadership: Progress and challenges within SDG 5*. United Nations Women.
- UN Women. (2025). Women in politics: 2025. <https://www.unwomen.org/en/digitallibrary/publications/2025/03/women-in-politics-map-2025>
- United Nations (2023) The Paths to Equal: Twin Indices on Women's Empowerment and Gender Equality. New York, United Nations Development Programme and UN Women.
- United Nations, (2025a). Do you know all 17 SDGs?. <https://sdgs.un.org/goals>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations. https://www.un.org/ga/search/view_doc.asp?symbol=A/RES/70/1&Lang=E
- Verba, S., Nie, N. H., & Kim, J. O. (1978). *Participation and political equality: A seven-nation comparison*. Cambridge university press.
- WEF (2025). World Economic Forum, Global Gender GapReport, https://reports.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2025.pdf
- Windapo, A. O., Oladinrin, O. T., Alencastro, J., Mbekwa, D., Ekpo, C., Rana, M. Q., & Filtane, A. (2025). Breaking barriers: understanding factors constraining women's career choices and progression in the South African construction industry. Equality, diversity and inclusion: An international journal, 44(9), 321-340.

BİZANS'IN ADRIYATİK VE DOĞU AKDENİZ TİCARET HATLARI (9.–12. YÜZYILLAR)

Sait Emre ÇİFTÇİ¹

1. GİRİŞ

Bu çalışma, Bizans'ın Akdeniz dünyasındaki konumunu iki farklı bölgesel örnek üzerinden ele almayı amaçlamaktadır: Adriyatik Denizi ile Suriye–Kilikya hattı. Her iki bölge, Bizans'ın farklı jeopolitik baskılarla karşılaştığı, farklı aktörlerle rekabet ettiği ve dolayısıyla birbirinden ayrışan ticari stratejiler geliştirdiği iki ayrı sınır alanıdır. Adriyatik, erken dönem Bizans hâkimiyetinin zayıfladığı, Lombard, Slav ve Frank güçleriyle karşılaşmaların yoğunlaştığı ve 11.–13. yüzyıllarda Venedik'in yükselişiyle birlikte yeni ticari dengelerin olduğu dinamik bir bölgeydi. Buna karşılık Suriye–Kilikya hattı, Bizans'ın doğu sınırını tanımlayan askerî tehditlerin, nüfus hareketlerinin ve bölgesel güç mücadelelerinin belirlediği daha kırılgan bir ekonomik ortam sunuyordu. Antakya, Lazkiye, Tarsus ve Kilikya'daki yerleşimler hem ticari geçiş noktaları hem de askerî savunma ağının parçaları olarak işlev görmüş, bu durum bölgenin ekonomik ritmini sürekli yeniden şekillendirmiştir. Bu çalışma, Adriyatik ve Suriye–Kilikya örneklerini karşılaştırmalı biçimde inceleyerek Bizans'ın Akdeniz ticaretindeki süreklilik ve dönüşüm boyutlarını değerlendirmektedir. Böylece Bizans'ın Akdeniz ticareti, yalnızca ekonomik bir faaliyet alanı olarak değil, aynı zamanda siyasal coğrafyanın belirlediği çok yönlü bir etkileşim sahası olarak ele alınmaktadır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, ORCID: 0000-0002-2685-1714.

2. ADRIYATİK DENİZ TİCARETİNİN ÖZELLİKLERİ

Adriyatik Denizi 12. yüzyılın başlarından 13. yüzyıl ortalarına uzanan dönemde derin siyasi ve ekonomik dönüşümler geçirmiştir. Bu süreçte Venedik Adriyatik kıyılarında hâkim güç konumuna yükselmiş, Ancona hem uluslararası hem de bölgesel ticaret açısından önemli bir merkez hâline gelmiştir. (Dorin, 2012: 236) Buna rağmen bu dönüşüm, Adriyatik'in ticari tarihindeki yapısal bir kopuşa da işaret eder. Bizans'ın Adriyatik'in kuzey kesimiyle bağlantısının 9. yüzyılın ilk yarısında eskisi kadar kuvvetli olmaması, bölgede Venediklilerin yanı sıra Hırvat prensliği ile Narentalı korsanların ön plana çıkmasına yol açtı. (Çiftçi, 2025: 271) 8.-9. yüzyıl Dalmaçya'sında ticari merkezleşmenin gelişmemesi, şehirlerin korsanlık, sınır çatışmaları ve Bizans-Frank rekabetiyle şekillenen kırılgan bir güvenlik ortamında varlık göstermesinden kaynaklanıyordu. (Curta, 2010: 267-269) Bununla birlikte Adriyatik Denizi, coğrafi yapısı sayesinde Ortaçağ'da denizcilik ve ticari faaliyetler için elverişli koşullar sunmaktaydı. İtalya'nın batı kıyıları düz ve verimli iken, Adriyatik'e bakan doğu kıyıları kayalık, verimsiz ve Dinar Alpleri tarafından Balkan hinterlandından ayrılmış durumdaydı. Bu sert koşullara rağmen kıyı boyunca uzanan ada ve adacıklar doğal limanlar sunuyor, bölge halkı da denize bağımlı bir yaşam sürdürerek balıkçılıkla geçiniyordu. (Dorin, 2012: 236) Adriyatik'in Doğu kıyıları Ortaçağ denizciliğine daha elverişliydi: Dalmaçya'daki adalar hem fırtınalara hem de korsanlara karşı koruma sağlıyordu, Dinar Alpleri ise denizciler için doğal bir rota işareti oluşturunuyordu. Bora, Maestral ve Sirocco gibi rüzgârlar zaman zaman tehlikeli olsa da uygun mevsimlerde deniz ulaşımını kolaylaştıran etkenlerdi. (Dorin, 2012: 237-238) Adriyatik'te ticaretin büyük bölümü yuvarlak pruvallı küçük teknelerle yürütülüyordu. Daha geniş ölçekli taşımacılık için yine yuvarlak gövdeli gemiler

kullanılırken, Venedikliler dar ve uzun yapısıyla öne çıkan “tarida”yı tercih ettiler. Levant’ta yaygın olan kadırgalar Adriyatik’te tercih edilmezken, 1315’ten itibaren Baltık kökenli kare yelkenli coglar bölgede öne çıktı. (Dorin, 2012: 238-239)

2.1. Bizans ve Adriyatik

Bizans’ın Kuzey Adriyatik üzerindeki belirgin ve kurumsal hâkimiyeti, Ravenna Eksarhlığı ve Romagna üzerinden 8. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, bölgedeki siyasal ve ticari ağların imparatorlukla bağlantısını bu idari yapı sürdürmüştür. (Ivetic, 2017: 55) Dalmaçya adalarındaki istihkâmlar, kent merkezleri ve limanlar Doğu Adriyatik ticaretinin önemini yansıtmaktadır. Ravenna ile limanı Classe, Güney ve Doğu Akdeniz’in zengin latifundialarından gelen ürünlerin aktarma noktası olarak işlev görürdü. Buna rağmen 8–9. yüzyıllarda Ravenna’daki ticaret döngüsünün zayıflaması, Bizans’ın Comacchio, Venedik, Cervia, Grado ve Rimini gibi yeni pazarlar geliştirdiğini göstermektedir. (Kralj, 2017: 47-49) Bu dönemde Venedik, Dalmaçya ve Levant arasında oluşan karadeniz hattı, Lombard ve Slav yerleşimleriyle kesişerek Adriyatik’i Bizans ile yeni halklar arasında bir sınır denizine dönüştürdü. Böylece Adriyatik’in güneydoğu–kuzeybatı eksenli deniz yolları güç kazandı. Doğu Adriyatik önce Bizans ile Ravenna Eksarhlığı, ardından Venedik arasında bir iletişim hattına dönüştü. (Ivetic, 2017: 55-56) Bizans’ın Batı ile bağlantısı, başkentten çıkan iki ana yol üzerinden sağlanıyordu. Bunlardan ilki, Ege kıyılarını izleyerek Adriyatik’teki Draç’a ulaşan ünlü Via Egnatia’ydı. Modern tarihçilerce genellikle “askerî güzergâh” olarak tanımlanan ikinci rota ise Konstantinopolis’ten Trakya’ya uzanır, Adrianopolis’ten geçerek Haimos ile Rodop dağları arasındaki Maritsa vadisini takip edip Serdica’ya (Sofya) varırdı. (Whittow, 2008: 222) Buradan Dragoman geçidiyle Morava vadisine girer, ardından kuzeye yönelerek Singidunum (Belgrad) yakınlarında Tuna’ya,

kuzeybatıyı izleyerek ise Sava vadisi üzerinden Adriyatik'in kuzey ucundan İtalya'ya ulaşırdı. (Whittow, 2008: 222) Bu iki ana güzergâh üzerindeki kentler şöyle sıralanabilir: 1. Yol – Via Egnatia: Konstantinopolis'ten başlayan hat, Trakya Herakleia'sı üzerinden Selanik, Vodina, Bitola, Ohrid ve Elbasan'a ulaşır, son durak Adriyatik kıyısındaki Draç'tır. (Haldon, 2005: 13) 1160'larda Ancona, Güney Adriyatik adalarının kuzeyinde stratejik bir konumda bulunduğu için bu hattın en kârlı merkezlerinden biri hâline gelmişti. Pisalılar da bu nedenle Ancona'dan Split ve Ragusa'ya uzanan, oradan Draç'a bağlanan ek bir rota kurmayı hedeflemişlerdi. (Abulafia, 1984: 206) 2. Yol – Balkan İç Güzergâhı: Konstantinopolis'ten çıkan ikinci hat Adrianopolis'i geçerek Maritsa vadisine iner, Filibe'den sonra Succi ve Vakarel geçitlerini aşarak Serdica'ya (Sofya) ulaşır. (Haldon, 2005: 13) Buradan Nisava vadisini izleyerek Naissus'a (Niş) varır. Daha sonra güzergâh Morava vadisi boyunca ilerler, Viminacium üzerinden Singidunum'a (Belgrad) ulaşarak Tuna ile bağlantıyı sağlar. (Haldon, 2005: 13)

11. yüzyıldan sonra Adriyatik, Venedik'in siyasî ve ticari etkisinin hissedildiği bir bölge haline gelmiştir. Venedik burada çeşitli korsanlara karşı mücadele eden ve gemilerde emtia taşıyıp kentlere istikrar sağlayan bir deniz ve ticaret gücüdür. (Ivetic, 2014: 73) Istria şehirleri değişen güç dengelerine uyum sağlayarak anlaşmalar yoluyla Venedik'in deniz üzerindeki üstünlüğünü kabul ettiler. Buna karşılık Dalmaçya'daki Bizans kökenli şehirler, Venedik'e boyun eğmek yerine başlangıçta Hırvat Krallığı'nın himayesine girme eğilimindeydi. 1102'de Hırvat tacının Macar krallarına geçmesiyle güçlenen Macaristan, uzun süre Dalmaçya kentleri üzerinde Venedik'le rekabet etti. (Ivetic, 2014: 73) Bazı Dalmaçya şehirleri ise Bizans kimliğini koruyarak daha özerk bir statüde kalmayı tercih etti. Haçlı Seferleri'nin sarsıcı etkisiyle Bizans'ın Akdeniz'deki ekonomik rolü zayıflasa da Venedik için Bizans bağlantısı hâlâ vazgeçilmez

bir unsur olarak görülüyordu. (Ivetic, 2014: 73) 1067’de Zara’nın yönetimi hâlâ Bizanslı bir seçkinin elindeydi ve milislerin başında bir katepan bulunuyordu. Buna rağmen 1070’te katepanın bölgeden çekilmesi, Bizans’ın Dalmaçya üzerindeki gücünün kademeli olarak zayıflamasına yol açtı. (Ivetic, 2014: 73) Buna karşılık Güney Adriyatik’teki Bizans hâkimiyeti daha güçlü kalmıştır. Bugünkü Karadağ’a denk gelen Dioclea, 1204 yılına kadar Konstantinopolis’e sadık kalmıştır. 1035’ten başlayarak bu bölge güçlü özerkliğe sahip bir yer olarak Zeta adıyla adlandırıldı. (Ivetic, 2014: 73) Bar daha önemli bir şehirdi. Eskiden Ortodoks kilisesine bağlı bir metropoliten koltuğu ile Dioclea ve Zeta’nın başkenti olan Bar 1089 yılında Papa VII. Gregorius’un emriyle Bari piskoposluğuyla yakın ilişki içerisinde bir Katolik başpiskoposluk makamına dönüşmüştür. Daha güneyde bulunan Draç 989-1005 yıllarında Bulgarlar tarafından işgal altındaki bir Bizans kalesiydi. (Ivetic, 2014: 73) Dalmaçya şehirlerinin kontrolü 12. yüzyıl boyunca Venedik, Macaristan, Hırvatistan ve Bizans arasında tartışma konusu oldu. 1107’de Macar kralı Coloman Rab, Zadar ve Split şehirlerine karşı bir saldırı başlatmıştı. (Ivetic, 2014: 74) Adriyatik Denizi’nde bir diğer önemli aktör olan Ancona’yı Konstantinopolis’le ticari temas kurduran şey yalnızca Peloponnesos ve Ege üzerinden gemicilik faaliyetleri değildir. Bizans Dalmaçya’sı, Draç Theması ve Korinth kanalına giden rotalar en azından 12. yüzyılda Ancona’nın başlıca ilgilendiği yerler olmuştur. (Abulafia, 1984: 206) Anconalı tüccarlar Levant’ta ticaret imtiyazlarını 1240 yılında Papalıktan ve 1257 yılında Kudüs Krallığı naibinden aldılar. Anconalı tüccarlar aynı zamanda Kıbrıs, Kefe ve diğer yerlerde de faaliyet göstermişlerdir. (Abulafia, 1984: 206) 1199 yılına ait Ancona ve Ragusa arasındaki bir anlaşma bu iki Adriyatik limanının birbirleriyle yakın ticari bağlantılar kurduğunu göstermektedir. Ancona geniş bir kırsala sahip olmasa da Jesi ve diğer komşularıyla Marche

bölgesinin hâkimiyeti için mücadele etmiştir. (Abulafia, 1984: 206).

3. BİZANS'IN KUZEY SURIYE'YLE SINIR BÖLGESİ

Bizans'ın doğu sınırları değişken bir yapıda kendisini göstermekteydi. Roma döneminde oluşturulan *limes*, 7. yüzyılda önce Sasaniler, ardından Müslümanlarla yapılan savaşlar sonucunda çöktü. İmparatorluğun omurgasını oluşturan ve siyasi denetimin merkezleri olan şehirler, geçirgen bir sınır kuşağına yayılmıştı. Bu şehirler düştüğünde, kontrol ettikleri geniş alanlar fetihlere neredeyse hiçbir direnç göstermeden el değiştiriyordu. (Decker, 2007: 217-220) İlk erken sınır kuşağı Kafkasya'dan Suriye'ye uzanıyor, Fırat ve Dicle vadileri boyunca merkezlenerek Antakya'ya kadar genişliyordu. Bu hattın çökmesi üzerine ikinci bir sınır bölgesi oluşturuldu. Müslümanların ancak Toroslar ve Anti-Toroslar tarafından durdurulabilen yoğun akınları, Romalıları Vespasian dönemindeki eski savunma hattına kadar geri çekilmeye zorladı. Doğunun Müslümanların eline geçmesi sonrası Kapadokya, bir yanında Fırat'a, diğer yanında Tuz Gölü bataklıklarına dayanan konumuyla Roma-Bizans direnişinin yeni merkezi hâline geldi. (Decker, 2007: 220-221) 860 dolaylarında Bizans-Müslüman sınırı, kuzeyde Sivas ve Divriği'den başlayıp güneyde Kilikya Kapısı ile Göksu Nehri arasında uzanıyordu. 11. yüzyıla gelene dek Bizans'ın karşı saldırıları sonucunda sınır hattı doğuda Vaspurakan ve Van Gölü çevresine, kuzeyde Trabzon'un yaklaşık 150 km doğusuna, güneybatıda ise Asi Vadisi'ne kadar genişledi. (Decker, 2007: 221) Antakya, Kuzey Suriye ve Kilikya'nın kilit merkezlerinden biriydi. Erken Bizans döneminde Persler kente 529 ve 540'ta saldırmış, 573'te kuşatmış ve 609-610'da ele geçirmişlerdi. 636-637'de Müslümanların hâkimiyetine giren Antakya, 969'a kadar

İslam yönetiminde kaldı, ardından başlayan ikinci Bizans dönemi 1078'e dek sürdü. (Decker, 2007: 234) Geç Antikçağ'da hem magister militum merkezi hem de Syria Prima'nın başkenti olan Antakya, Ortaçağ'da önceki 150 bin nüfuslu metropol kimliğinden uzaklaşmıştı. 7. yüzyıldaki Sasani istilalarıyla hinterlandın Akdeniz bağlantısı kesilince üretim ve ticaret hızla geriledi. Ardından gelen siyasi çöküntü ve veba salgınları nüfusu daha da azaltarak kenti iyice zayıflattı. (Decker, 2007: 235) Bizans 10. yüzyılda Antakya'yı yeniden aldığıında şehir, artık 50–75 bin nüfuslu küçülmüş bir Ortaçağ yerleşimine dönüşmüştü. Geç Antikçağ'ın büyük portikoları çökmüş, yerlerini daha küçük ölçekli yapılar almıştı. Ticaretin daralması ve zanaatkâr elitinin kaybolmasıyla Antakya'nın ekonomik gücü zayıflamış, bu gerileme aynı dönemde Kuzey Suriye ve Levant'ın genel düşüş eğilimiyle paralel ilerlemişti. (Decker, 2007: 236) Antakya Norman Prensliği'nde görülen coğrafi, idari ve ekonomik uyumsuzlukların kökeni, Bizans'ın ikinci hâkimiyet dönemi (969–1084) sırasında şekillenmişti. Kent, coğrafi olarak Kilikya ovasına bağlıydı, ancak prensliğin başlıca limanı Lazkiye idi. Antakya'nın iç bölgelerle Lazkiye'nin ise kıyı ticaretiyle bütünleşmesi, bölge ekonomisinde kalıcı bir dengesizlik yarattı. (Redford, 2012: 297) Antakya'nın güneyinde, Asi Nehri'nin ağzına yakın Samandağ (San Simeon) adlı liman kasabası bulunuyordu. Ortaçağ'da toplumlar, yoğun dip taraması gerektirmeyen ve nehir ağzından uzak limanları tercih ettikleri için burası daha az elverişli görülüyordu. Bu nedenle prenslik, Samandağ yerine Lazkiye'yi ana liman olarak benimsedi. (Redford, 2012: 297-298) Antakya ile Lazkiye arasındaki ulaşım, araya giren Kel Dağ (Cebel Akra) silsilesi yüzünden zorlaşmıştı. İki merkez arasındaki bağlantı ya deniz yoluyla, ya Samandağ üzerinden, ya da iç bölgelere yönelip Asi vadisini takip eden güzergâhla sağlanabiliyordu. Bu durum, prensliğin coğrafi bütünlüğünü ve ekonomik işleyişini belirleyen temel etkenlerden biri hâline geldi. (Redford, 2012: 298) Buna rağmen Urfa'nın

1144 yılında Zengi Atabeyliği tarafından ele geçirilmesi, Nureddin Zengi'nin Amik Ovası'nın yamaçlarında bulunan Harim'i ele geçirmesi gibi yeni çıkan zorluklar Antakya'nın hinterlandını Amik Ovası'na kadar daraltmıştır. (Redford, 2012: 298) 1188'de Selahaddin Eyyubi'nin Lazkiye'yi alması, Antakya Prenslığı'nın hinterlandına en büyük darbe olmuş, Prenslik Kilikya Ermenistan'ının *buffer zone*'u haline gelmiştir. (Redford, 2012: 299) Antakya ve Kilikya arasında en büyük bağlantı Antakya'nın 50 km kuzeybatısında Amanos Dağlarındaki Belen Geçidi (Suriye Kapısı) yolundan geçer. Bu yol Amik Ovası'ndan Akdeniz'e ulaşır. Güçlü Bakras kalesi (Gaston) kente kuzeyden bakar. Akdeniz'e batıdan uzanan bu yolun kuzeyinde İskenderun, Payas, Sarıseki ve Kinet gibi limanlar bulunur. (Redford, 2012: 300)

3.1. Kilikya'da Bizans'ın Ticari Faaliyetleri

Antik Roma'da Kilikya eyaleti iki bölgeye ayrılırdı. Cilicia Pedias adı verilen yer Toros Dağları tarafından çevrilen, iyi sulanmış verimli bir oyardı. Cilicia Tracheia ise Batıda Pamfilya'ya uzanan güney Torosların dağlık bir bölgesiydi. Diokletian döneminde Cilicia Tracheia Isauria'nın parçası olurken Cilicia Pedias merkezi Tarsus olan Cilicia I ve merkezi Anazarva olan Cilicia II diye ikiye bölünmüştür. (C.F., 1991: 462) Arapların 637 civarında Tarsus ve Anazarva'yı ele geçirmesiyle 7. yüzyıl ortalarından itibaren Bizans-İslam çatışması başladı. Tarsus kısa süre Bizans'ın hakimiyetine girse de 682'de yeniden yıkıldı. 8. yüzyıl başında Arap kolonizasyonu yoğunlaştı ve özellikle Bizans Mopsuestia'sı (Missis) bir askerî üs hâline geldi. Bizans'ın bölgede nüfusu tahliye etmesi, Mopsuestia'nın Arap Massisa'sına dönüşmesini sağladı. (Decker, 2007: 246) 965'te Ioannes Tzimiskes tarafından geri alınan Mopsuestia, bir süre Haçlıların, ardından Komnenosların yönetiminde kaldı, daha sonra Kilikya Ermeni Krallığı'nın eline geçti. (Decker, 2007: 246-247) Bizans'ın Kilikya bölgesi için

kullandığı yollar Anadolu genelinde “Kaiseria, Tyana, Loulon, Podandos, Kilikya Kapısı (Külek Boğazı), Kilikya Ovası, Tarsus/Adana” Toros Dağ silsilesinde “Kilikya Kapısı, Podandos, Loulon, Herakleia, Ikonion/Loulon, Tyana, Kaiseria” ve “Mopsuestia, Anazarva, Sision ve Kaiseria” kentlerinden geçiyordu. (Haldon, 2005: 13) Bizans, İslam ve Haçlı dönemlerinde olduğu üzere Kilikya, özellikle kereste, taş ve demir gibi temel hammaddeleri sağlayan stratejik bir tedarik merkezi olarak öne çıkıyordu. (Redford, 2012: 300) Ceneviz, Pisa ve Venedik tüccarları Kilikya Ermeni Krallığı’nda ticari faaliyet gösteriyorlardı. Ceneviz 1101’de San Simeon’dan, Venedik ise 1143’te Antakya’dan ticari imtiyaz aldı. San Simeon limanı 1098–99 kuşatmasında işler durumdaydı. (Redford, 2012: 304) 13. yüzyıldaki Levant ticaret patlaması Antakya ve Kilikya’yı doğrudan etkiledi. Bu genişleme Frank–Eyyubi ateşkesleri, 1191’de Kıbrıs’ın fethi ve Lusignan Krallığı’nın kurulması, İtalyan kolonilerinin yayılması ile Anadolu Selçukluları ve Kilikya Ermeni Krallığı’nın yükselişi gibi gelişmelerin birleşik sonucuydu. (Redford, 2012: 305) Lusignan Kıbrıs Krallığı, Levant ticaretine erişimi sayesinde büyük bir avantaja sahipti. Kilikya Ermeni Krallığı’nın başlıca limanı Laiazzo (Ayas), Batılı tüccarlara Suriye ve Mısır karşısında güvenli bir ticari ve askerî üs sağlıyordu. (Jacoby, 2018: 30) Bu sayede Kıbrıs, uzun mesafeli Akdeniz ticaretine tam olarak entegre oldu ve Akka’nın düşüşünden sonra (1291) Famagusta (Mağusa), bölgenin yeni toplama ve aktarma merkezi hâline geldi. (Jacoby, 2018: 30) Papalık ambargosu da Ayas’ın Asya mallarının Akdeniz’e çıkış noktası olarak önemini artırdı ve 1291 sonrası Kıbrıs–Laiazzo hattındaki ticaret hızla yoğunlaştı. 1298’de Venedikli bir tüccarın Ayas’tan Mağusa’ya zencefil ve Halep pamuğu taşıması, 1301’de Girit’teki bir Venediklinin Kıbrıs ve Kilikya’da yatırım yapması bu canlılığın göstergesidir. (Jacoby, 2018: 30)

4. SONUÇ

Bu çalışmada ele alınan Adriyatik ve Suriye–Kilikya örnekleri, Bizans İmparatorluğu’nun Akdeniz ticaretinde tek bir modele dayanmayan, bölgesel farklılıkları dikkate alan esnek stratejiler geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Adriyatik’te Bizans, doğrudan hâkimiyetin zayıfladığı dönemlerde bile denizci yerel güçlerle kurduğu ilişkiler, rekabet ve ittifak dengeleri sayesinde bölgesel ticarete belirli bir etki alanı korumuştur. Venedik’in yükselişi, Ancona’nın gelişimi ve Dalmaçya şehirlerinin değişken sadakatleri, bu bölgenin ticaretinin siyasal yapıdan bağımsız düşünülemeyeceğini gösterirken, aynı zamanda Bizans’ın aracılık mekanizmalarını kullanarak Akdeniz’in batı kesimleriyle bağlarını sürdürmesini mümkün kılmıştır. Suriye–Kilikya hattı ise imparatorluğun doğu sınırlarının askerî baskılar, nüfus hareketleri ve bölgesel güç mücadeleleri tarafından şekillendirildiği bir bölge olarak farklı bir ekonomik mantık üretmiştir. Antakya ve Tarsus gibi merkezler hem ticaret hem de savunma ağları noktaları olduğundan, bölgedeki ekonomik faaliyetler doğrudan siyasal istikrara bağlıydı. Haçlı Seferleri, Kilikya Ermeni Krallığı’nın yükselişi ve Müslüman devletlerle yaşanan rekabet, bölgedeki ticaretin sürekliliğini belirleyen temel unsurlar hâline gelmiştir. Bu durum, Bizans’ın doğuda daha kırılgan, askerî koşullara duyarlı bir ekonomik stratejiye yöneldiğini göstermektedir. Adriyatik’in görece esnek ve çok aktörlü ticaret ortamı ile Suriye–Kilikya’nın savunma temelli, kırılgan yapısı birlikte değerlendirildiğinde, Bizans’ın Akdeniz dünyasındaki varlığının hem coğrafi konumun sağladığı avantajlardan hem de sınır baskılarının yarattığı zorunluluktan beslendiği görülmektedir. Bu iki örnek, imparatorluğun ticaret ağlarını yalnızca ekonomik çıkarla değil, aynı zamanda jeopolitik gerekliliklerle uyumlu biçimde örgütlediğini göstermektedir. Böylece Bizans’ın Akdeniz ticaretindeki rolü, dar anlamda bir ekonomik faaliyet olmaktan çıkarak, imparatorluğun sınır

politikalarını, diplomatik ilişkilerini ve bölgesel etkileşimlerini yansıtan çok yönlü bir süreç hâline gelmiştir.

KAYNAKÇA

- Abulafia, D. (1984). Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155–1173. *Papers of the British School at Rome*, 52, 195–216.
- Curta, F. (2010). A note on trade and trade centers in the eastern and northern Adriatic region between the eighth and the ninth Century. *Hortus Artium Medievalium*, Volume 16, Issue 1, 267 - 276
- Çiftçi, S. E. (2025). Dalmaçya’da Venedik Egemenliği: 11-12. Yüzyıllarda Siyasi Çatışmalar ve Hâkimiyet Mücadelesi. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 15(1), 269-277.
- Decker, M. (2007). Frontier Settlement and Economy in the Byzantine East. *Dumbarton Oaks Papers*, 61, 217–267.
- Dorin, R. W. (2012). Adriatic Trade Networks in the Twelfth and Early Thirteenth Centuries. C. Morrisson (Ed.), *Trade and Markets in Byzantium* içinde (s. 235–279). Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- F., C. (1991). Cilicia. A. P. Kazhdan (Ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde. Oxford: Oxford University Press.
- Haldon, J. (2005). *The Palgrave Atlas of Byzantine History*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ivetic, E. (2014). *Adriatico Orientale Atlante Storico*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche di Rovigno.
- Ivetic, E. (2017). History as Identity: the Adriatic Sea. *Identity(ies): a multicultural and multidisciplinary approach*. Ed. by A.P. Arnaut. Coimbra: Imprensa da Universidade de Coimbra. 51-63.
- Jacoby, D. (2018). The Venetians in Byzantine and Lusignan Cyprus: Trade, Settlement, and Politics. *Medieval Trade in the Eastern Mediterranean and Beyond* içinde (s. 23–64). New York: Routledge.

- Kralj, V. Z. (2017). Byzantine Maritime Trade Based on Underwater Archaeological Finds of the Eastern Adriatic. *Skyllis*, 1(1), 46–61.
- Redford, S. (2012). Trade and Economy in Antioch and Cilicia in the Twelfth and Thirteenth Centuries. C. Morrisson (Ed.), *Trade and Markets in Byzantium* içinde (s. 297–311). Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection.
- Whittow, M. (2008). Balkans. E. Jeffreys, J. Haldon & R. Cormack (Ed.), *The Oxford Handbook of Byzantine Studies* içinde (s. 219–232). Oxford: Oxford University Press.

ÇARLIK VE SOVYET RUSYASINDA TATAR KİMLİĞİ

Halil İbrahim ŞAHİN¹

1. GİRİŞ

Çarlık Rusyası öncelikle 1552’de Kazan’ı işgal ederek tüm Türkistan’ı adım adım işgal etmeye başlamıştır. Çarlık Rusyası’nın yayılmacı politikası sonucu en başta Türk toplulukları olmak üzere imparatorluğun kapsamına alınan topluluklar büyük yıkımlara uğramışlardır. Buralarda var olan Türk toplulukları büyük baskılara maruz kalmıştır. Din değiştirmeye zorlanmışlar, dillerine müdahale edilmiş, kültürel bütünlükleri parçalanmış, gerek ekonomik gerekse sosyal pek çok alanda adaletsiz uygulamalarla karşı karşıya bırakılmışlardır. Çarlık döneminde uygulamaya konan politikalar, Sovyet yönetimi tarafından başlangıçta reddedilmiştir. Onlara göre Çarlık Rusyası sömürgeciliğin ana üssü haline gelmiştir. Bolşevikler, Çarlık dönemini eleştirmiş ve bu tavırlarıyla diğer baskıya ve zulme uğrayan topluluklardan destek almışlardır. Onların da yardımıyla 1917’de devrimi gerçekleştiren Bolşevikler, başlangıçtaki söylemlerini bir müddet sürdürmüşler ve ardından, redd-i miras ettikleri Çarlık politikasını yavaş yavaş benimsemeye başlamıştır. Bolşevikler, zamanla yola beraber başladığı diğer Rus olmayan müttefiklerini tasfiye etmeye başlamış ve bunu da başarmışlardır.

Çarlık Döneminde Ruslar, sürekli Türkistan’a yayılma siyaseti gütmüştür. Ruslar, Asya’ya açılmak istemişlerdir; çünkü

¹ Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ORCID: 0000-0002-3914-4779.

Altınordu Hanlığı ortadan kalkmış, böylece Rusların önü açılmıştır. Onlara engel olacak bir güç kalmamıştır. Çarlık sürekli savaş halinde olduğu için savaşın külfetini işgal ettiği halklardan almayı planlaması da Türkistan bölgesine yayılcılığının bir diğer önemli nedenidir. Bütün bunların yanında o dönemde Çarlık için büyük önem taşıyan hammadde ihtiyacını karşılama isteği de Çarlığın Türkistan'a yönelmesinin sebepleri arasındadır (Saray 2002). Çarlık, bütün bu hedeflerini gerçekleştirmek için Türklerin hüküm sürdüğü bölgeleri bir bir işgale etmeye başlamıştır. 1552'de Kazan Hanlığı, 1556'da Astrahan hanlığı, 1558-1582 arasında Sibir Hanlığı, 1593-1604 arasında Sibirya'nın tamamı, 1604'te Nogay bölgesi, 1783'te Kırım, 1859'da Kuzey Kafkasya, 1865'te Taşkent, 1880 – 1884'te Türkmenistan Bölgesi işgal edilmiştir.

İşgalin askeri boyutunun bitmesinin ardından sıra kültürel çalışmalara gelmiştir. İşgal edilen topraklardaki dil, kültür, inanç bütünlüğünü bozarak “böl ve yönet” ilkesiyle hareket edilmiştir. Yani buralardaki halkı sömürge haline getirebilmek için gereken işlemleri hayata koymaya başlamışlardır. Çarlık, buralara gelmeden önce bu bölgede yaşayan insan topluluklarını “Dünya uygarlığına katkıda bulunamamış barbarlar” olarak nitelemiştir (Aça 2004a: 27-57) ve bu bölgelere medeniyeti götürme iddiasıyla gitmiştir. Ruslar, bölgeye gitmeden önce bölge tek bir üst kimliğe sahiptir, bu da Türkistanlı olma kimliğidir. Rusların bunu fark etmesiyle birlikte bu büyük birliğe darbe vurmak için hemen hemen her şey yapılmıştır. İdil-Ural bölgesinde çoğunluğu oluşturan Türk nüfusu azınlık haline getirilmeye çalışılmış, Türkler, köylerde oturmaya mecbur edilmiş, bunlara verimli topraklar kullandırılmamış, zorla din değişikliğine tabi tutulmuşlar, milliyeti açıklamak suç sayılmıştır. Din değiştirip Hristiyan olanlara büyük ayrıcalıklar gösterilmiştir.

Bu çalışmada; Çarlık ve Sovyetler döneminde ekonomik, siyasi, kültürel alanda Tatarların konumu ve özellikle Sovyetler döneminde gerçekleştirilen yerel milliyetçiliğin desteklenmesi sonucu oluşturulamaya çalışılan “Yeni Tatar Kimliği” değerlendirmeye alınmıştır. Ayrıca, hem Çarlık döneminde hem de Sovyetler döneminde Türk topluluklarına yönelik uygulamaya konulan politikalara ve bunların sonuçlarına da dikkat çekilmiştir.

2. ÇARLIK RUSYASININ KÜLTÜR VE KİMLİK POLİTİKALARI

Türk kavimlerinin Slavlarla karşı karşıya gelmeleri, Ortaçağa rastlamaktadır. Dördüncü yüzyıllarda Slav ırkı olarak bilinen “Ante” ulusunun bulunduğu Volga ırmağı kıyılarında Hun orduları da görülmeye başlanmıştır. Bu karşılaşma, Slavlarla Avarlar, Macarlar, Peçenekler, Kumanlar gibi guruplarla uzun yıllar sürecek mücadelelerin de başlangıcını teşkil etmektedir. On üçüncü yüz yılda ise Altınordu devleti Slavları egemenliği altına alarak bu mücadelelerde öne geçmesine rağmen bu çok fazla sürmemiş ve on beşinci yüzyılda Avrupa’nın pek çok alanda kendini geliştirmesinin de bir sonucu olarak Altınordu devleti tarihe karışmıştır (Zenkovsky 2000: 10). Bugün Tatarlar olarak bilinen gurup, Altınordu’nun varisleridir.

1552 yılı hem Ruslar hem de Türkler için önemli dönüm noktalarından birisidir. Bu tarihte Korkunç İvan, Kazan’ı işgal etmiştir. Bu işgali 1555’te Başkurt bölgesinin işgali izlemiş ve kısa bir sürede Ruslar tüm Volga bölgesine hâkim olmuşlardır. Tatarların Rus hâkimiyetine girmesiyle birlikte Türklerle olan münasebetin bütün rotasını Tatarlar belirlemiştir (Zenkovsky 2000: 11).

Kazan'ı işgal eden Rusların yapmış oldukları ilk faaliyet, Volga ve Ural bölgelerinde koloniler kurarak bölgeyi Ruslaştırmaktır. Bu girişim, uzun vadede sonuç vermiş, birkaç yüz yıl sonra bölgede Rus etkisi büyük ağırlık kazanmıştır, ancak Türkler üzerinde yapılan Ruslaştırma çabaları istenilen başarıya ulaşamamıştır (Zenkovsky 2000: 12). Bu başarısızlığın faturası, Tatar Türklerinin Müslüman olmasına kesilmiştir. Müslüman olan Tatarların Hristiyan olan Ruslarla aynı potada erimeyeceğini gören Çarlık yönetimi, hem misyoner faaliyetleriyle hem de idari anlamdaki kısıtlama ve yıldırma politikalarıyla öncelikle Tatarları Hristiyanlaştırma çalışmalarına koyulmuştur (Hayit 1975: 164). 1556 yılında ortaya çıkan ayaklanmanın ardından Hristiyanlığı kabul etmeyen Tatarların Kazan'da yaşamaları yasaklanmış, kentin camileri ya kapatılmış ya da yıkılmış, pek çok Müslüman Tatarın topraklarına el konmuş, Hristiyanlığı kabul edenlere özel haklar verilmiş, yoğun bir misyonerlik faaliyetine girişilmiştir. Özellikle 1740 tarihinde “Yeni Dönmeler İşleri Misyoner Dairesi” kurulduktan sonra misyonerlik faaliyetleri daha fazla ivme kazanmıştır. Ancak bütün bu faaliyetlerin sonucunda Hristiyanlığı kabul etmiş olan pek çok Tatarın aslında Müslüman kaldığı anlaşılmıştır ve geleneklerine sıkı sıkıya bağlı olan Tatarların zorla Ruslaştırılamayacağı geçceği ortaya çıkmıştır (Zenkovsky 2000: 12).

Tatarlara karşı yapılan bu yoğun Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma faaliyetinin yumuşadığı, Rusya Müslümanlarının biraz olsun rahatladığı, Müslüman Türklerin inançlarına, düşüncelerine saygı gösterildiği dönem, II. Katerina dönemidir. 1766 tarihinde meclise kabul ettiği Müslüman Tatar halkının temsilcilerinin isteklerini olumlu karşılayan Katerina, kendisinden önce uygulanan pek çok yasağı kaldırmıştır. Tatarların cami yapma isteklerine cevap verebilmek için 1773'te Müslümanların cami yapma yasağını bir fermanla kaldırmıştır.

Müslümanların din işleriyle ilgilenecek olan “Müslüman Cemaat İşleri İdaresi” yine bu dönemde kurulmuş ve Muhammed Can Hüseyin müftü olarak atanmıştır (Zenkovsky 2000: 15-16). Katerina’nın diğer dönemlere nazaran bu ılımlı politikası Tatar Türklerinin hem ekonomik hem de kültürel alanda aktif bir konuma gelmesinde büyük bir rol oynamıştır.

Ruslar İdil Ural bölgesini işgal etmelerinin ardından Tatarlara başlangıçta bazı müsamahalar göstermiştir, bunun sebebi de Tatarların bölge ticaretine hatta Türkistan ticaretine de hâkim olmasıdır. Ruslar, Tatarlar vasıtasıyla Türkistan’a ulaşabiliyor, onlar vasıtasıyla ticaret yapabiliyordu. Eğer Tatarları tamamen devreden çıkarsaydı, Türkistan’la bağlantılarını tamamen kesmiş olacaktı. Bu nedenle Tatarlarla başlangıçta daha sıcak ilişkiler kurmuştur. Ama Tatarların bölgede sahip olduğu büyük gücün farkına vardıklarında artık temel hedefleri Tatar bütünlüğünü bölmek, dağıtmaktı. (Roy 2000: 62-65)

Çarlık dönemi Rus sömürge politikası çerçevesinde bölgede yer alan yer altı ve yer üstü kaynakları sömürmek ve bölgede yaşayan insanları Hristiyanlaştırmak temel hedefler arasında yer almıştır. Başlangıçta Rusça eğitim veren okullar tesis eden ve sayede halkı Hristiyanlaştırma hedefi güden Çarlık, zamanla bu yöntemin istenilen sonuçları vermediğini görmüştür. Bölgedeki yerel halkın Rusça bilmemesi, Rus olmayan çocukların karma okullara gitmeye sıcak bakmaması ve II. Katerina’nın bölge halklarına ilişkin sergilediği olumlu tutumu bölgede Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmanın gerçekleşmesini engelleyen nedenler olarak görülmüştür. Pek çok girişimden olumlu sonuç alamayan Rusya’da İl’minskiy adı ön plana çıkmaya başlar. İl’minskiy’in Çarlık döneminde oluşturduğu eğitim sistemi, Sovyet döneminde de bazı değişikliklerle kullanılmıştır. Sömürge halklara Rusça öğretip karma okullarda eğitim vermek yerine İl’minskiy, bütün Türk

halklarının yarı ayrı bir kimliğe sahip olacağı bir eğitim programı hazırlamıştır. İl'minskiy'in önderlik ettiği misyoner faaliyetlerin birinci planda yapmak istediği ekonomik ve kültürel anlamda Türkistan üzerinde büyük bir hâkimiyete sahip olan Kazan Tatarlarının nüfuzunu azaltmaktır. Çarlık yönetimi, Türkistan'ı işgale başladığı dönemlerde Tatarların nüfuzunu kullanmakta bir sakınca görmemiştir, ancak Tatarların Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırmaya aksi bir politika çiziyor olmaları Rusların Tatarlara olan bakış açısını değiştirmiştir (Aça 2004b: 50).

Katerina döneminde başlayan Tatarlara karşı ılımlı politika, Rusların 19. yüzyılda Orta Asya'ya girişiyle devam etmiştir. Orta Asya'da Ruslar için yeni açılan pazarlarda bölge insanıyla dil, kültür ve din hususlarında aynileşen Tatarlar, Rus tüccarlarından çok daha başarılı olmuşlardır. Tatarların ticaret alanındaki bu başarıları, Tatar tüccar sınıfının oluşmasına zemin hazırlamış ve kısa sürede pek çok Tatar, büyük sanayicilerin arasına dâhil olmuştur (Zenkovsky 2000: 16). Tatarların ticaret hayatındaki başarıları, Rusya'nın Asya'ya yayılma politikasına katkıda bulunmuştur. Dili ve dini farklı olan Ruslarla ticaret yapmak yerine Tatarları tercih eden Kazak steplerinde uzun zaman Tatar tüccarlarının tekeli yaşanmıştır. Ruslara kapalı olan Buhara, Hokand, Hive gibi merkezler, Tatarlara her zaman açık olmuş ve bunu bilen Rus tüccarlar, bu bölgelere gitmektense Tatarlar vasıtasıyla ticari faaliyetleri yürütme yoluna gitmişlerdir (Zenkovsky 2000: 17).

Tatarların ticaretteki bu yükselişiyle birlikte 19. yüzyılın sonlarında Orta Asya, Volga bölgesi, Ural bölgesi, Batı ve Doğu Sibirya, Rus Uzak Doğusu ve Orta Rusya gibi pek çok merkez Tatarların ticaret ağına dâhil edilmiş, temsilciliklerle donatılmıştır. Bu ağ içinde ünlü Tatar firmaları arasında Kazan merkezli Hüseyinof Kardeşlerin kurmuş oldukları firma çok geniş bir sahada ticaret yapmıştır. Daha bunun gibi pek çok

Tatar firması ortaya çıkmış ve ticarete başarılı olmuştur. Ticaretin yanında sanayi alanında da Tatar iş adamları aktif bir konuma gelmişlerdir. 1890'lı yıllarda İdil-Volga bölgesinin sanayi alanının üçte birini kaplamaktaydılar. Doğu Rusya'nın sabun ve deri ihtiyacını Tatarlar karşıladığı gibi Urallarda altın madenciliğini, keresteciliği de Tatarlar yürütmüşlerdir (Zenkovsky 2000: 18-19).

Türkistan bölgesinin tüccarları, Rus pazarlarını çok erken dönemlerde keşfetmişlerdir. Ruslar da Kazan'ı ve Astrahan'ı işgal ederek Türkistan ile ticaret ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Hive hanından, Buhara hanından pek çok elçi Çarı ziyaret etmiş, ticaret hususlarında temennilerini belirtmişlerdir (Hayit 1975: 43). 17. yüzyıl boyunca Türkistan bölgesinden Moskova'ya on altı diplomatik heyet gitmiştir. Rusya da buna dokuz diplomatik temasla karşılık vermiştir. Rusya, Türkistan'a ve Hindistan'a daha fazla değer vermiştir. Rusya'nın Türkistan'daki etkisinin ticaretle gerçekleşebileceği gerçeğini dönemin yönetim kadroları çok ciddi bir şekilde devlet politikası haline getirmişlerdir. Rusya'nın Türkistan'a askeri anlamda da yerleşmesinde ticaretin büyük bir yeri vardır. Uzun yıllar içine kapanık, kaderci, dışarıda olup bitenlerle ilgilenmeyen bir toplum yapısı sergileyen Türkistan halkı, Ruslarla ya münasebete girmekten kaçınmışlar ya da niyetlerinin ardında yatan gerçekleri görememişlerdir. Türkistan halkının bu bedbin durumu sayesinde Ruslar, adım adım Türkistan'a yerleşmişlerdir (Hayit 1975: 44-45).

Çarlık Rusyası'nın Türkistan bölgesine vermiş olduğu önem nedeniyle Tatarlar bir dönem Rusya'nın şanslı halkları arasında olmuştur. Özellikle ticaretle uğraşan Tatarlar, Çarlık için son derece önemli hale gelmiştir. Rusya, Türkistan'ı yakından tanıyan, bu bölge halkı ile dil, din ve kültür ortaklığı bulunan Tatarlar vasıtasıyla Türkistan ticaretini kontrol altına alma siyaseti geliştirmiştir. Tatar tüccarları, Türkistan ile çok

daha kolay ilişki kurup çok daha rahat ticaret yapabilmekte idiler. Tatarların ticaret yapmasına destek veren Çarlık, farkına varmadan bir Tatar burjuvazisi de oluşturmuştur. Bu sınıf daha sonraki yıllarda hem Çarlığın hem de Sovyetlerin problemi haline gelecektir.

Türkistan üzerinde ekonomik ve kültürel anlamda önemli bir etkisi olan Tatarlar, Çarlığın politikalarının aksine İslam birliği ve Türk birliği düşüncelerinin bölgede yayılmasına sebep oldukları için bu Tatar etkinliğinin kırılması bir zorunluluk halini almıştır. Ayrıca Türkistan bölgesine Tatarların bölgeye hâkim olması demek, Türk-Tatar dilinin eğitim, din ve yönetim alanlarında ortak dil olarak kullanılması demek olacak, bu da Çarlığın hiç istemediği bir gelişmedir (Aça 2004b: 51).

3. TATARLAR TÜRKLERİ VE TÜRK DÜNYASI

Tatarlar, Rusya'daki bütün Türklerin dolayısıyla Müslümanların birleşmesini sağlayabilmek için Ruslarla hemen her alanda mücadele vererek Türk dünyasına önderlik yapmışlardır. 1905-1907 yıllarında yoğun bir şekilde Pantürkizm için emek harcayan Tatarlar, bu politikayı oluşturmak, geliştirmek ve yaygınlaştırmak için Anadolu Türkleri ile de temas geçirmişlerdir. Bu temasların sonucunda Osmanlı Türkçesinin, Rusya'daki bütün okullarda okutulması kararı alınmıştır. Sonuçta Tatarlar, 1900'lü yılların başlarında Volga bölgesinde önemli bir nüfuza sahip olmuşlardır (Zenkovsky 2000: 100).

Tatar Pantürkizminin oluşumunda İstanbul'un önemli bir yeri vardır. 1910 yılında Rusya'yı terk edip Türkiye'ye göç eden Türkçüler, İstanbul'da Ziya Gökalp gibi isimler etrafında faaliyetlere başlamışlardır. Yusuf Akçura, Aka Gündüz, Abdullah Cevdet, Hüseyin Cahit, Halide Edip gibi Tatar, Özbek, Azerbaycanlı ve İstanbullu şahsiyetler bir araya gelerek "Yeni

Lisan” adlı bir dernek kurmuşlardır. Bu derneğin amacı; Türkün sosyal hayatına etki eden yabancı tesirleri ortadan kaldırmak ve eski Türk geleneklerini tekrar canlandırmak, bütün Turanlıların (Türkler, Moğollar, Tunguzlar vb.) kaynaklarını bilimsel bir şekilde saptamaktır (Zenkovsky 2000: 102). Bu guruba Hüseyinzâde Ali Turan, Mehmet Emin Resulzâdelerin de katılımıyla İstanbul çok kısa sürede Pantürkizmin merkezi haline gelmiştir. Yusuf Akçura’nın 7 Aralık 1911’de çıkarmaya başladığı “Türk Yurdu” adlı gazetede Ağaoğlu’nun Turan fikrini açıklayan yazıları yayınlanmış, gazete daha ilk baskısından itibaren büyük ilgi görmüştür. Türk Yurdu, Rusya Türkleri arasında da okunan, tanınan bir gazete konumuna da gelmiştir. Sonuçta İdil-Ural bölgesinden İstanbul’a gelen aydınların başı çektiği Turan hareketi, fikri boyutunu İstanbul’da oluşturmuştur. Özellikle Birinci Dünya Savaşı’nın yaklaştığı dönemlerde Turan fikri çok ciddi sayıda taraftar bulmuştur.

Kazan ve İstanbul arasındaki bu yakınlaşma ve Turan fikrinin sık sık zikredilmesi, Rusya’daki Türk basınında da yer bulmuştur. Tüm Türk soylu milletlerin turan devleti altında birleştirme fikrine karşı çıkanlar olmuş, Tatar gazetesi olan Vakıf’ta tartışmalar gündeme gelmiştir. Yapılan tartışmalarda ilk önce “Tatarlık” ve “Türklük” kavramları müzakere edilmiştir. Tatar tarihçilerinin yapmış oldukları açıklamalarda üç farklı görüşün olduğu görülmektedir. Bir grup tarihçi kendilerinin Türk olduklarını söylerken, bazıları Tatar diye bilindiklerini bu adla kalmaları gerektiğini, diğer bir grup da Bulgar asıllı olduklarını ifade etmişlerdir (Zenkovsky 2000: 108-109).

Rusya’da Pantürkist akımların oluşmasında Ceditçilerin büyük bir rolü vardır. Çarlığın başlangıçta geleneksel kültüre karşı desteklediği ve tutucu sömürge halkları çözebilecek bir yol olarak gördüğü yenileşme hareketleri zamanla Çarlığın istemediği bir yola girmiştir. Özellikle Tatar Türklerinin yaşadığı bölgelerde yoğun bir şekilde Ceditçi-Kadimci

tartışmaları yaşanmıştır. 17 Kasım 1905 tarihli Çarın herkese bazı hürriyetlerin verildiğini ilan etmesi “usul-i cedit” okullarının yayılmasına büyük katkı sağlamıştır (Devlet 1998: 50). Kısa sürede yeni tarzda eğitim veren okulların sayısı çok hızlı bir şekilde artmıştır.

4. SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİ VE YENİ TATAR KİMLİĞİ

1917 yılı Ekiminde bir devrimle iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Çarlık Rusyası’nın yapmış olduğu bütün sömürgeci faaliyetleri eleştirmişlerdir. Daha da fazlası Çarlık döneminde müstemleke halde yaşayan insanlara da kendi kendilerini yönetebilecekleri vaadinde bulunmuşlardır. Ancak Bolşevik dönemi çok çabuk Çarlığa benzemeye başlamıştır. Devrim öncesi verilen sözler unutulmuş, Çarlık döneminde uygulanan politika küçük bazı değişikliklerle geri dönmüştür. Yeni dönemde özellikle Türk toplulukları üzerine uygulanacak olan “Milliyetler Politikası”nın temel kavramları arasında “toprak” ve “dil” vardır (Aça 2004a). Stalin dönemi milliyetler politikasını, Oliver Roy, üç temele dayandırmaktadır. Bunlardan ilki “19. yüzyıl antropoloji ve Marksist anlayışın mirası olan sonradan Sovyet etnografya ekolü olarak adlandırabileceğimiz yaklaşım tarafından sistemleştirilen bir “halk” kavramlaştırmasından hareketle Stalin tarafından geliştirilen bir kuramsal bütün”, diğeri “Toprağa bağlı kılmaya ve dilin statüsüne dayanan idari ve siyasi bir sınıflandırma.” bir diğeri ise “İlk iki ilkeyle ilgisi olmayan, ama onları terminolojisi içinde biçimlenen siyasal ve stratejik mantıktan hareketle, insan topluluklarının gerçekten de bölünüp birbirinden ayrılması.”dır (Roy 2000: 101). Sovyet döneminde Çarlığın İl’minskiy tarafından şekillendirilen sömürge politikası

“Hıristiyanlaştırma” hariç hemen hemen aynı şekilde uygulamaya konulmuştur.

Çarlık döneminden itibaren takip edebildiğimiz Tatar Türklerini Türkistan’dan soyutlama çalışmaları Sovyet döneminde de devam etmiş, Tatar Türklerine yeni bir kimlik uygun görülmüştür, ancak bu kimlik etkisiz bir Tatar kimliğinden başka bir şey değildir. Sovyet döneminde hepsi Türkçe konuşan, aynı kültüre sahip halklar, farklı milletlermiş gibi muamele görmüşlerdir. Türk gurupları arasındaki küçük farklılıklar büyütülerek sonuçta birbirine yabancı ayrı suni milletler icat edilmiştir. Bu icatlardan birisi de Tatarların etkinliğini kırmak için ortaya atılan Başkurtlardır (Roy 2000: 107).

Ruslar, tahribata önce alfabe ile başlamışlardır. Bütün Türk dünyasındaki Türkler Arap alfabesi ile okuyup yazıyorlardı. Ruslar 1928’de Türkler için Rus Kiril harfleriyle karışık bir Latin harfleri sistemi uygulamaya başlamıştır. Bu alfabe bütün Türk toplulukları için aynı olmamıştır. Özellikle bazı noktalardan bu alfabeler Türk toplulukları arasında farklılıklar göstermiştir. Zaten amaç farklılıkları arttırmak olduğu için bu uygulamalar yapılmıştır. Buradaki siyasi hedef büyük oranda gerçekleşmiştir. Bu coğrafyanın insanları Arap harfleriyle oluşturdukları birikimden haberdar olamayacaktı. Çünkü yeni geçilen alfabeden sonra eski alfabeden aktarmalar yapılmamıştır. Böyle olunca Türkistan halkları kültürel kopukluğa uğratılmıştır. Bu sayede yeni uluslar imal etmek daha kolay olmuştur. Ruslara rahatsızlık veren bir diğer nokta ise Anadolu’daki alfabe ile Türkistan’daki alfabelerin benzerlik göstermesidir. Buna çözüm olarak 1940’lı yıllardan itibaren her Türk şivesi farklı bir Kiril alfabesini kullanmaya başlamıştır (Saray 1998: 242).

Ruslaştırma çalışmaları dil alanından başka edebiyat eserlerinde de kendini göstermiştir. Edebiyatta millî ruhu aksettirecek eserler yasaklanmıştır. Türk şivelerine Rusçadan bol bol çeviriler yapılmıştır. İslam tesirinden kopmuş Ruslaşmış bir topluluk yaratmak için gereken neşriyat hayata geçirilmiştir. Bu bağlamda millî duyguları aksettirdiği suçlamasıyla pek çok eser Türk toplulukları arasında yasaklanmıştır. Manas Destanı gibi pek çok yapıt yıllarca sansüre uğramış, neşrine izin verilmemiştir. Rus olmayan halklara haklarını vermeyi vadeden Sovyet döneminde de kültür alanındaki kısıtlamalarda, yasaklarda bir değişiklik olmamıştır. Bu dönemde de benzer uygulamalar devam etmiştir.

Ruslar hâkimiyet altına aldıkları halkların milliyet duygularını ortadan kaldırmak için de birtakım çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu hem Çarlık döneminde hem de Sovyet döneminde devam etmiştir. Sovyetler Çarlığın yapmış olduğu asimile politikalarını başlangıçta eleştirmesine rağmen kendisi de benzer eylemleri yapmaktan geri kalmamıştır. Yapılan çalışmalara örnek verecek olursak, zorla göç ettirilen Türk topluluklarını gösterebiliriz. Birçok bölgede Türk üstünlüğünü kırabilmek amacıyla Buralardaki toplulukların yerleri değiştirilmiştir. 1956 yılında demiryollarında çalıştırılmak üzere İdil – Ural bölgesinden binlerce genç insan Sibiryâ bölgesine gönderilmiştir. Bu şekil nüfusu azaltma politikalarının yanında bu bölgelere (İdil – Ural, Türkistan) Rusya’dan binlerce kişi yerleştirilmiştir. (Saray 1998: 243-244)

Rus ve Sovyet dönemlerindeki siyasi çalışmaların, eğitim alanındaki bu tarz uygulamaların yönünü İl’minsiy’in bakış açısını yansıtmıştır. İl’minskiy, Türkistan bölgesindeki halkların ancak kültür alanındaki çalışmalarla Ruslaştırılabileceği kanısına varmış, bu yöndeki sistemini uygulamaya koymuştur. Bu uygulamalarda bölge halkının tepkisini çekmemek için bölge halkının tanıdığı, kendi politikalarını benimseyen kişiler

yetiştirmiştir. Bunlar arsında Kazak Türkleri arsında yetişen İbray Altın Sarın gibi araştırmacılar vardır. Altın Sarın Kazakçılık düşüncesinin gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Bunun yanında yine şokan Velihanov da aynı şekilde çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu şahışlar İl'minskiy'in gözetiminde derlemeler yapmışlardır. Kazak Türkleri zerine yapılan çalışmalarda bu iki araştırmacı ön plana çıkmaktadır. Bu araştırmacılar yerel halktan olmakla da ayrı bir önem kazanmışlardır. Bu tarz çalışmalar bütün Türk kavimleri arasında yapılmıştır. Hemen her yere misyonerler gitmiş ve bu bölgenin sözlü ürünlerini kaydetmişler, dilleriyle ilgili tespitlerde bulunmuşlardır. Bu derlenen malzemeler arasında ağırlıklı malzemeyi de destanlar almıştır.

Sovyetler Birliği döneminde Tatarlar için tespit edilen kimliğin içerisinde dar bir bölgeye sıkışmış kalmış bir Tatar ulusu vardır. Özellikle arlık döneminde Volga bölgesine hâkim bir grup konumunda iken, doğuda ağatay Türkçesi gibi geniş bir alanda kullanılan yazı diline sahipken tıpkı diğer Türk gruplarında olduğu gibi kapsamı daraltılmış bir dile, kültüre sahip hale getirilmiştir. Tatar Türklerinin kökleri ortak Türk kültüründen koparılmaya, Türklük kavramından uzakta “Tatarlık” bilinci yerleştirilmeye çalışıldığını görmekteyiz. Orta Asya’da zbeklik, Kazaklık şuurunun yerleşmesi için çalışan Sovyetler, Tatar Türklerine de sadece Tatarlığı tavsiye etmişlerdir.

5. SONUÇ

Tatar Türkleri, İdil-Ural bölgesinin hâkim halklarından birisidir. Tatarların tarihini belirleyen en önemli olay arlık Rusyası’nın 1552’de Kazan’ı işgal etmesidir. Bu işgalin ardından Tatarlar, uzun yıllar arlık sömürüsü altında, arlığın Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarına maruz kalmıştır.

Özellikle Çarlık döneminde ticaret alanındaki başarılı faaliyetleriyle adeta tüm Türkistan'ın sözcüsü haline gelmiş olan Tatar Türkleri, İdil-Ural bölgesindeki yenileşme, çağdaşlaşma hareketlerinin öncüsü konumuna gelmişlerdir. Çarlığın Türkistan bölgesi ile olan ticari ilişkilerinde kilit rolü oynayan, ticareti kontrol altına alan Tatarlar arasında çok kısa bir sürede güçlü bir Tatar zümresi oluşmuştur. Bu zümre, ekonominin yanı sıra birikimlerini kültürel hayatta da kullanarak Tatar Türklerinin modern hayata uyum sağlamasında büyük katkıya sahip olmuştur.

Çarlık yönetiminden bunalmış olan Tatar Türklerinden bazı aydınlar, Bolşeviklerin vaatlerine bel bağlamışlar, ancak çok geçmeden yeni yönetimin de eskisinden pek farklı olmadığını görmüşlerdir. Çarlığın bir devlet politikası olarak benimsediği İl'minskiy'in hazırlamış olduğu eğitim programı küçük bazı değişikliklerle tekrar uygulamaya konulmuştur. Çarlığın son döneminde gündemine gelen Tatarların bölgedeki ekonomik kültürel nüfuzunu kırma çalışmaları çok daha hızlı bir şekilde devam etmiş ve Tatarların İdil-Ural bölgesi için bir üst kimliği teşkil etmeleri engellenmiştir. Sovyet yönetiminin aralarında çok güçlü kültürel bağların bulunduğu Türk topluluklarını ayrı birer millet haline getirme sürecinde Tatar Türklerine sadece “Tatarlık” kimliği uygun görülüş, dilleri de Türkçe olarak değil “Tatarca” şeklinde belirlenmiştir.

KAYNAKÇA

- Aça, M. (2004a). Ortak Türk Kimliğinin Yeniden İnşası / Tanımı ve Türkiye Azerbaycan–Orta Asya Cumhuriyetleri İlişkileri Bağlamında Türklük Bilimi Araştırmalarının Rolü. *Kök Araştırmalar: Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 6(1), 27-57.
- Aça, M. (2004b). Çarlık Rusyası Dönemi Ruslaştırma Hristiyanlaştırma Politikaları ve Nikolay İvanoviç İlminskiy. *Biyografi Analiz*, 10, Nisan-Mayıs, 50-54.
- Bennigsen, A. Ve Wimbush, S. E. (1995). *Sultan Galiyev Ve Sovyetler Birliğinde Milli Komünizm*. Çev.: Bülent Tanatar, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi.
- Carr, E. H. (2004). *Sovyet Rusya Tarihi Bolşevik Devrimi 1917-1923*. çev.: Tuncay Birkan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Devlet, N. (1998). *1917 Ekim İhtilali ve Türk Tatar Millet Meclisi (İç Rusya ve Sibiryâ Müslüman Türk-Tatarlarının Millet Meclisi 1917-1919)*. Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Devlet, N. (1999). *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Duman, O. Ş. (1999). *Doğu-Batı Meselesi ve Sultan Galiyev*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Ergun, M. (1997). *Altay Türkleri'nin Kahramanlık Destanı Alıp Manaş*, Konya: Cemre.
- Erşahin, S. (2000). *Abdurrauf Fıtrat Buhara'da Ceditçilik – Eğitim Reformu Münazara ve Hind Seyyahının Kıssası*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Hayit, B. (1975). *Türkistan Rusya İle Çin Arasında XVIII-XX. Asırlarda Ruslar ve Çinlilerin İstilâları Devrinde*

Türkistan Milli Devletleri ve Milli Mücadeleleri Tarihi.
çev.: Abdülkadir Sadak, İstanbul: Otağ Yayınları.

Kaymak, E. (2000). *Sultan Galiyev ve Sömürüler Enternasyonalı.* İstanbul: İrfan Yayınevi.

Kefeli, N. (2002). Nikolay İlminsky: Orta Volga Müslüman Ve Türk Halkları Üzerinde Siyaseti, *Türkler*, C. 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 451-459.

Radloff, W. (1994). *Sibirya'dan*, çev: Ahmet Temir, 1. cilt, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Roy, O. (2000). *Yeni Orta Asya Ya Da Ulusların İmal Edilişi.* çev: Mehmet Moralı, İstanbul: Metis Yayınları.

Saray, M. (1998). *Türk – Rus Münasebetleri'nin Bir Analizi.* İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Saray, M. (2002). Rusya'nın Türkistan'da Yayılması. *Türkler*, C. 18, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 561-576.

Zenkovsky, S. A. (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslâm.* çev.: Ali Nejat Ongun, Ankara: Günce Yayıncılık.

YANGIN MÜDAHALE SÜRECİNDE ADLİ DELİL GÜVENLİĞİ VE İTFAİYE MÜDAHALE PERSONELİNİN FARKINDALIĞI

Sedat BARUTCU¹

Duran ANAYURT²

1. GİRİŞ

Yangın olayları, doğası gereği kaotik bir yapıya sahip, dinamik ve saniyelerle yarışılan kriz anlarıdır. Geleneksel itfaiyecilik doktrini; can kurtarma, olay yerini stabilize etme ve mülkiyet koruma hiyerarşisi üzerine inşa edilmiştir. Ancak modern adli bilimler ve NFPA 921 standartları, bu hiyerarşiye dördüncü bir boyut olarak delil güvenliğini eklemektedir. Bir yangın mahallinde itfaiye ekipleri henüz olay yerine ulaşmadan önce başlayan bilgi ve delil kaybı süreci, ekiplerin agresif müdahale teknikleriyle doruk noktasına ulaşabilmektedir. İtfaiyecinin, yangını söndürmek için kullandığı yüksek basınçlı su, fiziksel olarak bir kapıyı kırması veya duman tahliyesi için pencereleri patlatması, aslında potansiyel bir suç mahallinin fiziksel yapısını kökten değiştirmektedir. Bu noktada akademik tartışma, acil müdahalenin hızı ile adli doğruluğun hassasiyeti arasındaki dengenin nasıl kurulacağı üzerinde yoğunlaşmaktadır. Personelin, söndürdüğü her alevin altında bir sebep yattığını ve

¹ Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programı, Çankırı-Türkiye ORCID: 0000-0001-5160-20851.

² Çankırı Karatekin Üniversitesi, Sosyal Bilimler MYO, Sivil Savunma ve İtfaiyecilik Programı, Çankırı-Türkiye ORCID:0009-0009-3037-5923.

bu sebebin bir yargılama sürecinin merkezinde olabileceğini idrak etmesi modern itfaiye yönetiminin temel taşıdır.

2. TERMİNOLOJİ VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Bazı terminolojik ifadeler ve NFPA 921 perspektifiyle tanımlanması elzemdir:

Bilimsel Yöntem: Sorunun tanımlanması, veri toplama, hipotez oluşturma ve bu hipotezin ampirik testlere tabi tutulmasını kapsayan sistematik yaklaşımdır.

Delil Bozulması: Bir yargılama sürecinde delil olma niteliği taşıyan bir nesnenin kasıtlı veya ihmal yoluyla kaybolması, fiziksel değişimine uğraması veya yok edilmesidir.

Yangın Deseni-Patern Seviyesi: Isı, duman ve alevin nesneler üzerinde bıraktığı, yangının yayılım yönünü ve şiddetini gösteren fiziksel değişimlerdir (V-desenleri, kireçlenme, korlaşma vb.).

Hızlandırıcı-Geciktirici: Yangını başlatmak veya yayılmasını hızlandırmak amacıyla dışarıdan eklenen her türlü yakıt türüdür.

Delil Kolerasyonu: Bir delilin ele geçirilmesinden mahkemeye sunulmasına kadar geçen süreçteki kayıtlı ve kesintisiz gözlem sürecini ifade eder.

3. METODOLOJİ

Bu çalışma, nitel bir araştırma desenine sahip olup, NFPA 921 (*Guide for Fire and Explosion Investigations*) ve NFPA 1033 (*Standard for Professional Qualifications for Fire Investigator*) standartları ile operasyonel itfaiye prosedürlerinin karşılaştırmalı analizine dayanmaktadır. Çalışma kapsamında kullanılan bilimsel yaklaşım; yangın dinamiği ilkeleriyle operasyonel müdahale aşamalarının, yangına giriş, havalandırma, söndürme,

soğutma çakıştırılması ve bu etkileşimlerin delil bütünlüğü üzerindeki etkilerinin teknik analizini içermektedir. Ayrıca, geçmiş vaka raporları üzerinden yapılan tümdengelimsel analizler, teorik çerçeve ile saha uygulamaları arasındaki boşlukları belirlemek maksadıyla kullanılmıştır.

4. MÜDAHALE TEKNİKLERİNDE ADLİ HASSASİYET VE OPERASYONEL UYGULAMALAR

Yangına müdahalenin her aşaması, adli tıp ve kriminalistik açısından geri döndürülemez sonuçlar doğurabilir, telafisi mümkün olmayan hatalar zincirini ortaya çıkarabilir. Özellikle zorla girme aşamasında, kapı kilitlerinin durumu veya içeriye bir zorlama iziyle mi girildiği bilgisi kundaklama şüphelerini aydınlatacak en temel veridir. İtfaiye personeli, kapıyı açarken mekanizmaya verdiği hasarı not etmeli ve mümkünse kilidi orijinal pozisyonunda muhafaza etmelidir.

Söndürme aşamasında ise aşırı su kullanımı, adli bilimler açısından en büyük sorunlardan biridir. Yüksek debili su monitörleri, yangının başlangıç noktasındaki ince kül tabakalarını ve hızlandırıcı kalıntılarını fiziksel olarak süpürerek yok eder. NFPA 921, nokta atışı söndürme ve düşük basınçlı sis nozullarının kullanımını, hem su hasarını azaltmak hem de delilleri korumak adına teşvik eder. Ayrıca soğutma ve enkaz kaldırma süreci delil güvenliğinin en hassas olduğu evredir. İtfaiyecilerin yangın kontrol altına alındıktan sonra zemindeki molozları aceleyle dışarı atması, aslında yangının hikayesini anlatan katmanlı veri seti çalışmasını yok etmektedir. Her bir kül katmanı yangının kronolojik gelişimini gösteren bir arşiv niteliğindedir.

5. MEVZUAT ANALİZİ: TÜRKİYE İTFAİYE YÖNETMELİĞİ VE NFPA 921 ENTEGRASYONU

Türkiye’deki itfaiye teşkilatlarının görev yetki ve sorumlulukları temel olarak Belediye İtfaiye Yönetmeliği çerçevesinde belirlenmektedir. Ancak bu yönetmelik incelendiğinde, vurgunun daha çok operasyonel hız ve araç gereç standartları üzerinde olduğu görülmektedir. Adli süreçlere ilişkin maddeler ise genellikle yangının çıkış nedenini araştırmak gibi genel ifadelerle sınırlı seviyede kalmaktadır. NFPA921’in temel ilkesi olan tündengelimsel muhakeme, yerel uygulamadaki tecrübeye dayalı kanaat yaklaşımıyla zaman zaman çelişmektedir. Örneğin, yerel uygulamada bir elektrik kontağı yangını kısa devre olarak hızlıca etiketlenebilirken; NFPA921 standartları o bölgedeki ark izlerinin laboratuvar düzeyinde analiz edilmeden kesin hüküm verilmemesi gerektiğini savunur. Yerel mevzuatın adli koruma başlıkları altında yenilenmesi yargı süreçlerindeki hata payını minimize edecektir.

6. VAKA ANALİZİ: OPERASYONEL TELAŞIN ADLİ MALİYETİ VE SPOLİASYONUN ANALİTİK ETKİLERİ

Bu bölümde, teorik ilkelerin pratikle çeliştiği durumlarda ortaya çıkan adli kayıpları somutlaştırmak amacıyla, literatürdeki benzer vakalardan derlenmiş tipik bir endüstriyel yangın müdahalesi analizi sunulmaktadır. NFPA 921’in bilimsel yöntemi perspektifinden bakıldığında, her operasyonel hata bir veri kaybı olarak tanımlanmaktadır.

Operasyonel Aşama	Geleneksel Uygulama	Adli Duyarlı Yaklaşım	Adli Kazanç	Operasyonel Aşama
Giriş	Kapı ve kilitlerin parçalanarak imha edilmesi.	Kilit durumunun belgelenmesi ve minimum hasarla giriş.	Zorla girme ve dış müdahale kanıtlarının korunması.	Giriş
Söndürme	Yüksek basınçlı suyun doğrudan odak noktasına uygulanması.	Sis nozulları ile dolaylı soğutma tekniklerinin kullanılması.	Kül katmanlarının ve yanma desenlerinin korunması.	Söndürme
Havalandırma	Rastgele cam kırılması veya kontrolsüz çatı delikleri.	Hava akışını gözeterek kontrollü tahliye yapılması.	Yangının doğal yayılım ve duman izlerinin korunması.	Havalandırma
Enkaz Kaldırma	Yanmış eşyaların hızlıca bina dışına tahliye edilmesi.	Katmanlı kazı yöntemiyle bulguların yerinde incelenmesi.	Hızlandırıcı tespiti ve eşya konum analizi.	Enkaz Kaldırma

Şekil 1. Karşılaştırmalı Geleneksel Adli Duyarlı Yaklaşım Analizi

6.1. Olayın Gelişimi ve Müdahale Stratejisi

Orta ölçekli bir kimyasal depolama tesisinde gece saatlerinde meydana gelen yangına, yerel itfaiye ekipleri yaklaşık yedi dakika içerisinde müdahale etmiştir. Olay yerine varan ilk ekip amiri, yapının idari ofis katından yoğun siyah duman yükseldiğini ve havada keskin, aromatik bir hidrokarbon kokusu bulunduğunu rapor etmiştir. Ancak yangının bitişikteki depolama tanklarına sıçrama riski nedeniyle ortaya çıkan olayı stabilize etme önceliği, ekiplerin agresif dış müdahale stratejisini benimsemesine yol açmıştır.

6.2. Operasyonel hatalar ve Teknik Deformasyonlar

Söndürme aşamasında, dakikada 3000 litre debili su monitörleri doğrudan idari katın pencerelerinden içeriye yönlendirilmiştir. Bu yüksek basınçlı su kütlesi, yangının muhtemel başlangıç noktası olan ofis masasındaki tüm kül katmanlarını ve termal izleri yerinden oynatmıştır. NFPA 921

içerisinde vurgulanan yangın desenlerinin korunması ilkesi, bu müdahale ile tamamen ihlal edilmiştir.

Soğutma aşamasında ise personel gizli yanma odaklarını saptamak amacıyla tavan döşemelerini ve yerdeki yanmış mobilya kalıntılarını pencerelerden dışarı tahliye etmiştir. Bu işlem sırasında yangının başlangıcında önemli bir veri sunabilecek olan V patern desenleri ve ısı gölgeleri, mekanik müdahale ile tamamen silinmiştir. Ayrıca, yerdeki halı kalıntılarının üzerine dökülmüş olabilecek sıvı hızlandırıcılar, yüksek hacimli su tahliyesiyle birlikte drenaj sistemine karışarak seyreltilmiş ve kimyasal analiz için uygunsuz hale gelmiştir.

6.3. Adli İnceleme ve Bulguların Yetersizliği

Yangın kontrol altına alındıktan on iki saat sonra olay yerine gelen yangın müfettişleri ve kriminal laboratuvar uzmanları, yaptıkları incelemede çeşitli adli tıkanıklıklarla karşılaşmıştır. Elektrik sistemindeki erime izleri, su basıncıyla orijinal konumlarından taşındığı için kısa devrenin yangının nedeni mi yoksa sonucu mu olduğu belirlenememiştir. Enkazın dışarı atılması ve zeminin aşırı suyla yıkanması nedeniyle, gaz kromatografisi ve kütle spektrometresi için gereken numuneler toplanamamıştır. NFPA 921 uyarınca uygulanması gereken hipotezlerin elenmesi süreci, veri eksikliği nedeniyle tamamlanamamış ve yangının nedeni resmi kayıtlara belirlenemeyen olarak geçmiştir.

6.4. Analitik Değerlendirme

Bu vaka, itfaiye teşkilatlarının acil durum yönetimi ile adli kanıt yönetimi arasındaki koordine eksikliğini açıkça ortaya koymaktadır. Operasyonel telaş olarak adlandırılan bu durum, yangının fiziksel olarak söndürülmesini sağlasa da, hukuki ve bilimsel olarak yangının çözülmesini engellemiştir. İtfaiye personelinin, yangın mahalli üzerindeki fiziksel delilleri koruma konusundaki farkındalığının yetersizliği, sadece bir teknik

raporun eksik kalmasına değil aynı zamanda sigorta tazminat süreçlerinin tıkanmasına ve olası bir suçun cezasız kalmasına neden olan bir spoliasyon zinciri yaratmıştır.

7. SONUÇ VE STRATEJİK ÖNERİLER

Yangın müdahalesi ile adli inceleme arasındaki simbiyotik ilişki, modern güvenlik yönetimi anlayışının bir gereğidir. Akademik literatür ve saha pratikleri göstermektedir ki; eğitimli bir itfaiyeci, en iyi olay yeri koruma görevlisidir.

Yangın müdahalesi ile adli inceleme süreci arasındaki simbiyotik ilişki, modern güvenlik yönetimi ve adli bilimler paradigmasının kaçınılmaz bir gereğidir. Bu çalışma boyunca analiz edildiği üzere, itfaiye teşkilatlarının operasyonel başarısı yalnızca alevlerin kontrol altına alınma süresiyle değil, aynı zamanda yangın sonrası başlatılacak olan adli ve idari soruşturmalara sunduğu veri bütünlüğüyle ölçülmelidir. Eğitimli bir itfaiye personeli, yangın mahallindeki en önemli tanık ve birincil delil koruyucudur.

Müdahale esnasında sergilenen operasyonel telaş, yangının fiziksel etkilerini durdurmada başarılı olsa da, çoğu zaman telafisi mümkün olmayan bir bilgi kıyımına yol açmaktadır. NFPA 921 standartlarının vurguladığı bilimsel yöntem, itfaiye personelinin adli farkındalığıyla birleşmediği sürece, yargı süreçlerinde eksik veya spekülatif kararların verilmesi kaçınılmazdır.

Geleceğe dönük şu stratejik adımlar atılmalıdır. Bu bağlamda, Türkiye’deki itfaiye teşkilatlarının modernizasyonu ve adli kapasitelerinin artırılması için şu stratejik adımların atılması önerilmektedir:

Müfredatın Adli Dönüşümü: İtfaiye eğitim merkezlerinde verilen temel yangın eğitimi, Adli Yangın İncelemesi ve Delil

Güvenliği modülleri ile zenginleştirilmelidir. İtfaiye eğitim merkezlerinde, sadece söndürme değil yangın mahalli adli koruma dersleri zorunlu hale getirilmelidir. Personel, müdahale stratejisini belirlerken bilgi kaybını minimize etme prensibini de bir kriter olarak kullanmalıdır.

Dijital Kayıt ve Belgeleme Teknolojileri: Kask kameraları, 360 derece çekim yapabilen panoramik görüntüleme cihazları ve termal kameraların kullanımı standart hale getirilmelidir. Bu teknolojiler, müdahale öncesindeki bakir durumu kayıt altına alarak, daha sonra ortaya çıkabilecek spoliasyon iddialarına karşı personeli koruyan ve adalete hizmet eden dijital kanıtlar sunacaktır. Kask kameraları ve termal görüntüleme cihazları, müdahale öncesi bozulmamış durumu belgelemek için adli birer araç olarak konumlandırılmalıdır.

Adli Hijyen ve Saha Disiplini: Yangın sonra, katmanlı kazı metodu uygulanmalı ve gereksiz personel girişi engellenerek olay yeri sterilize edilmelidir. Yangın kontrol altına alındığı andan itibaren olay yeri bir suç mahalli statüsünde değerlendirilmelidir. Enkaz kaldırma aşamasında, rastgele tahliye yerine katmanlı kazı yöntemi benimsenmeli ve olay yerinin adli inceleme ekiplerine devri steril bir protokol çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.

Disiplinler arası Koordinasyon ve Mevzuat Entegrasyonu: Belediye İtfaiye Yönetmeliği, adli birimleri ve sigorta hukukunu da kapsayacak şekilde güncellenmelidir. İtfaiye, Emniyet ve Jandarma birimleri arasında ortak bir “Yangın Yeri Olay Yönetimi Protokolü” oluşturulmalı terminoloji birliği sağlanmalıdır. İtfaiye ve kolluk kuvvetleri arasında, NFPA 921 standartlarını temel alan ortak bir olay yeri devir-teslim protokolü oluşturulmalıdır.

Sonuç olarak, ateşle mücadele eden profesyonellerin, o ateşin külleri altında gizlenen sessiz tanıkları koruma bilinci geliştirmesi, sadece mesleki bir yetkinlik değil, aynı zamanda

hukukun üstünlüğüne ve toplumsal adaletin tecellisine yönelik en temel etik sorumluluktur. Yangın mahallinden toplanan ve kriminize edilen her doğru veri, adaletin tecelli etmesini ve yangın müsebbiplerinin ortaya çıkmasını sağlayan en güçlü araçtır.

KAYNAKÇA

- DeHaan, J. D., & Icove, D. J. (2012). *Kirk's fire investigation* (7th ed.). Pearson Education.
- Drysdale, D. (2011). *An introduction to fire dynamics* (3rd ed.). John Wiley & Sons.
- Gorbett, G. E., & Pharr, J. L. (2011). *Fire dynamics*. Pearson Higher Ed.
- İçişleri Bakanlığı. (2006). *Belediye itfaiye yönetmeliği*. T.C. Resmî Gazete (Sayı: 26326). <https://www.resmigazete.gov.tr>
- National Fire Protection Association. (2014). *NFPA 1033: Standard for professional qualifications for fire investigator*. NFPA.
- National Fire Protection Association. (2021). *NFPA 921: Guide for fire and explosion investigations*. NFPA.
- Quintiere, J. G. (2016). *Principles of fire behavior* (2nd ed.). CRC Press.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı. (2007). *Binaların yangından korunması hakkında yönetmelik*. Bakanlar Kurulu Kararı (No: 2007/12937). <https://www.mevzuat.gov.tr>
- UK Association of Fire Investigators. (2020). *Practical guide for first responders: Preserving the fire scene*. UK-AFI Publications.
- O'Connor, L. J. (2015). Spoliation of evidence in fire litigation. *International Journal of Fire Service Leadership*, 9(2), 44-51.
- Yorulmaz, C., & Aras, G. (2021). Yangın Mahallerinde Delil Toplama ve Hukuki Sorumluluklar. *İstanbul Üniversitesi Adli Tıp Enstitüsü Dergisi*, , 112-125.

GÜNCEL PALEONTOLOJİK ARAŞTIRMALARLA TAŞ DEVRİNDE HONAZ

Ahmet İhsan AYTEK¹

Alper Yener YAVUZ²

Erhan TARHAN³

Mehmet Cihat ALÇİÇEK⁴

1. GİRİŞ

Anadolu yarımadası coğrafi konumu gereği insan ve hayvan göçleri için önemli bir köprü konumunda bulunmaktadır. Bu konum ile antropolojik çalışmaların en önemli sorunlarından olan canlı geçişleri ve göçlerinin aydınlatılmasında büyük önem taşımaktadır. Özellikle Pleistosen döneminin başlaması ile meydana gelen önemli iklimsel değişiklikler hem insan hem de hayvan gurupları için bu göç hareketlerini hızlandırmıştır. Bu dönemde *Homo* cinsinin ilk temsilcileri Afrika dışına çıkarak tüm dünyaya yayılmaya başlamışlardır. Özellikle Afrika dışında bulunan en eski fosilin komşumuz olan Gürcistan'ın Dmanisi bölgesinde bulunması, insan varlığı potansiyeli bakımından Anadolu'nun önemini daha da artırmaktadır. Anadolu'da düzenli kayıt altına alınmış veya alınmamış birçok çalışmada elde edilen veriler Pleistosen dönemde Anadolu'nun insanlar ve hayvanlar

¹ Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Burdur. ORCID: 0000-0002-7620-2333.

² Doç. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Burdur. ORCID: 0000-0002-4959-5581.

³ Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Çorum. ORCID: 0000-0003-4793-6386.

⁴ Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi, Mühendislik Fakültesi, Jeoloji Mühendisliği Bölümü, Denizli. ORCID: 0000-0001-7689-7625.

tarafından yoğun şekilde kullanıldığını göstermektedir. Özellikle en az 1,2 milyon yıl öncesine tarihlenen ve Denizli'nin Honaz ilçesinde bulunan insan fosil kafatası kalıntıları Anadolu'nun ve Denizli'nin önemini oldukça öne çıkarmaktadır. Bölgede bu fosile yaşıt başka pek çok memeli fosillerinin de bulunması Denizli ilinin önemini sadece insan hareketleri için değil, birçok memeli hayvanının hareketleri için de önemli kılmaktadır. Bu öneme rağmen, 1983- 2015 yılları arasında gerçekleştirilen Araştırma Sonuçları Toplantıları'na ait yayınlarda yer alan verilere göre Denizli ilinde Pleistosen dönem fosil yatakları ile ilgili sadece bir çalışma gerçekleştirilmiş (www.kvmgm.ktb.gov.tr) ancak sonraki yıllarda devam ettirilmemiştir. Bu araştırma kapsamında çoğunlukla Miyosen dönem lokaliteleri ziyaret edilmiş olup Pleistosen döneme tarihlendirilebilecek yüzeylere ait tek ziyaret Kocabaş köyüne gerçekleştirilmiş ancak Pleistosen döneme ait herhangi bir fosil varlığı rapor edilmemiştir (Güleç vd., 2011). Denizli ilinin fosil potansiyeline karşın bu konudaki çalışmaların yetersizliği bölgede fosil yataklarının tespitine yönelik bir çalışmayı önemli hale getirmiştir. 2016 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı'na Denizli ve Aydın illerinde fosil yataklarının tespitine yönelik bir çalışma için başvuru yapılmış, bakanlıktan alınan izin ile 2017 yılında yüzey araştırmaları başlatılmıştır.

2017 ve 2018 yıllarında her iki ilde yüzey araştırmaları gerçekleştirildikten sonra, Aydın ilinde fosil alanlarının tespitine yönelik karşılaşılan zorluklar ve buna karşın Denizli ili çalışmalarının çok verimli geçmesi üzerine, 2019 ve 2020 yılı çalışmaları sadece Denizli iline odaklanmıştır. Dört yıllık yüzey araştırması sonucunda; bazıları Denizli ilinde, bazıları Batı Anadolu'da, bir tanesi ise Anadolu'da ilk olmak üzere birçok memeliye ait fosiller tespit edilmiştir. Ayrıca birisi Miyosen ve bir diğeri Pleistosen olmak üzere iki yeni fosil lokalitesi belirlenmiştir. Bulunan fosillerin en önemli olanlarından bazıları

Honaz alışmaları sırasında elde edilmiştir. Bu veriler, Kocabaş insanının varlığı ile ortaya çıkan Honaz ilçesinin önemini daha st bir noktaya çıkarmaktadır. Bu kitap bölümünde; Honaz ilçesinde bulunan Kocabaş insanı ile, Honaz ilçesinde yapılan yüzey araştırmaları ve bulunan fosiller ile ilgili bilgiler sunulmaktadır.

2. KOCABAş İNSANI

Yaklaşık 2,5 milyon yıl önce Doğu Afrika'da ilk temsilcilerini gördüğümüz ve *Homo habilis* olarak sınıflandırılan ilk insanlar, geliştirdikleri alet teknolojisi sayesinde Pliosen-Pleistosen geçişi ile ortaya çıkan zorlu evre şartlarına karşı önemli bir savunma mekanizması geliştirerek aynı ortamı paylaştıkları gruplara karşı önemli bir avantaj sağlamışlardır. Bu alet teknolojisi ile canlıların çevreye uyum sağlama zelliliğini, çevrenin insana uyum sağlaması olarak bir st seviyeye çıkarmış ve hayatta kalma becerilerini geliştirmişlerdir. Ancak zaman içerisinde ortaya çıktıkları ilk bölgeden önce Afrika'nın diğer kısımlarına, daha sonra, yaklaşık 1,8 milyon yıl önce, Afrika dışına çıkarak dünyaya yayılmaya başlamışlardır. Bunu gerçekleştiren insan grubu ise insanlığın ilk temsilcileri olan *Homo habilis*'ler değil, *Homo erectus* olarak sınıflandırılan yeni bir insan türüdür. *Homo erectus* insanların en eski örnekleri 2 milyon yıl önce Afrika'da görülmeye başlanmıştır (Herries vd., 2020). Başka bir çalışmada ise bu türün 108 bin yıl öncesine kadar Asya'da yaşadığını ortaya koymuştur (Rizal vd., 2019). Bu veriler *Homo erectus*'ların en az 1,9 milyon yıl yeryüzünde varlıklarını sürdürdüklerini göstermektedir. Yaşayan insanların da içinde bulunduğu *Homo sapiens* türünün yaklaşık olarak 200 bin yıldır yeryüzünde olduğu düşünüldüğünde, *Homo erectus*'ların hayatta kalmadaki başarısı daha açık bir şekilde görülmektedir. 2 milyon yıl önce ortaya çıkan bu grup, çok kısa

bir süre sonra Afrika dışına çıkararak insanın gerçekleştirdiği birçok göç dalgasının ilkinin gerçekleştirmişti. Gürcistan'ın Dmanisi bölgesinde bulunan ve 1,8 milyon yıl öncesine tarihlendirilen, çok iyi korunmuş fosiller, bu ilk göç hareketlerine dair önemli bilgileri ortaya çıkarmıştır (Gabunia vd., 2000; Vekua vd., 2002).

Bu göç hareketlerinin ortaya çıkarılmasındaki kilit noktalardan birisi de Anadolu'dur. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri (TAY) veri tabanına göre Türkiye'de, Taş Devri olarak da adlandırılan, Paleolitik döneme tarihlendirilen 600'e yakın yerleşme vardır ve bu sayı sürekli artmaktadır (www.tayproject.org). Bu yüksek sayıya rağmen, özellikle Paleolitik dönem çalışmalarının da azlığı neticesinde, bu döneme ait insan fosili buluntusuna sahip lokalite sayısı oldukça az olup, sadece 7 alanda Paleolitik dönemde yaşamış insan fosillerine rastlanılmıştır (Aytek, 2017). Paleolitik dönemin ilk evresi olan Alt Paleolitik döneme ait olarak sadece bir fosil kalıntısı mevcut olup, bu fosil de Denizli ilinin Honaz ilçesinde bulunmuştur. Bu fosil aynı zamanda, Anadolu'da bulunmuş en eski insan fosili konumundadır.

2002 yılında Pamukkale Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Dr. M. Cihat Alçiçek'in bölgede yürüttüğü jeoloji araştırmaları sırasında traverten ocaklarına yaptığı ziyaretlerden birisinde bulunan fosil, bir kafatasına ait üç parçadan oluşmaktadır. Kafatası bir sağ duvar kemiği (parietal) parçası, kaş kemeri korunan bir alın kemiği (frontal) parçası ve kaş kemeri olmayan bir alın kemiği ile birleşik bir duvar kemiği parçasından ibarettir (Resim 1). Kafatası kubbesinin üst kısmı traverten bloklarının kesimi esnasında zarar görmüştür (Violet vd., 2012).

Kafatası parçaları üzerinde gerçekleştirilen ilk çalışmada Kappelman vd., (2008) tarafından gerçekleştirilen metrik ölçülere ve bazı morfolojik özelliklere dayanarak fosilin *Homo erectus*

olarak sınıflandırılması gerektiğini oraya koymuşlardır. Mevcut süturlar ve supraorbital torus özelliklerine göre kafatası kubbesinin 15-40 yaşları arasında bir erkek bireye ait olduğunu düşündürmektedir.

Aynı çalışmada kafatasının iç kısmında görülen doku bozulmaları izlerinin ise tüberkülozdan kaynaklandığı ortaya konulmuş ve bu fosilin bu hastalığın en erken örneği olduğu belirtilmiştir (Kappelman vd., 2008). Çalışmaya göre bu hastalık D vitamini eksikliğinden kaynaklanmış olabilir. Ancak başka bir çalışmada, fosil üzerinde D vitamini eksikliğine dair izlerin bulunmadığını, mevcut izlerin tüberküloz tanımı yapacak kadar yeterli olmadığını ve bu lezyonların araknoid granülasyonlardan (beyin zarlarından birinde meydana gelen çıkıntı) meydana gelen kemik değişimleri olduklarını savunulmaktadır (Roberts vd., 2009).

Resim 1. Kocabaş insanı kafatası parçaları (Fotoğraf: Ahmet İhsan Aytek)

Bu ilk çalışmaların sonrasında, fosilin 3 boyutlu görüntüsü üzerinden geometrik morfometri yöntemi ile daha detaylı çalışmalar gerçekleştirilmiş olup, bu çalışmaların sonuçları farklı *Homo erectus* gruplarını işaret etse de, bu fosillerin *Homo erectus* olarak sınıflandırılması gerektiğini ortaya koymuştur (Violet vd., 2014; Aytek & Harvati, 2016).

Fosilin ortaya çıktığı seviye üzerinde Türk ve Fransız araştırmacılar tarafından gerçekleştirilen paleomanyetik, sedimantolojik ve stratigrafik tarihlendirme çalışmaları ile fosilin yaşının 1,2-1,6 milyon yılları arasında olduğu saptanmıştır (Lebatard vd., 2014; Khatip vd., 2014; Boulbes vd., 2014). Yine yakın zamanda gerçekleştirilen multidisipliner bir paleoekoloji çalışmasında Kocabaş insanının yaşadığı çevrenin bir göl ortamı kıyısı olduğu ortaya konulmuştur (Rausch vd., 2019). Avrupa kıtasında bu döneme tarihlendirilen birçok insan fosili olmakla beraber, net bir şekilde *Homo erectus* olarak sınıflandırılmış bir fosilin olmaması, Kocabaş İnsanı'nı Avrasya kıtasının en batıda bulunmuş *Homo erectus* fosili konumuna getirerek fosilin önemini daha da arttırmaktadır (Violet vd., 2012).

3. HONAZ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Denizli ilinde 2017-2020 yılları arasında gerçekleştirilen 4 sezon yüzey araştırmasının önemli uğrak noktalarında birisi de Honaz ilçesi olmuştur. Kocabaş İnsanı'nın bulunduğu Honaz ilçesi, Kocabaş beldesi traverten sahasının yanı sıra Honaz çalışmalarında ziyaret edilen diğer bir nokta, Aşağıdağdere köyünde yer alan ve sit alanı olarak tecil edilmiş Kocain mağarasıdır (Resim 2). Çok geniş bir alanı kaplayan mağara içerisinde çok sayıda güncel hayvanlara ait kemikler ile antik döneme ait az sayıda insan kemiğine rastlanılmıştır. Mağara içerisinde yine bazı antik dönem seramik parçalarının da olması, mağaranın antik çağlarda kullanılmış olduğunun bir

göstergesidir. Mağara içerisinde muhtemelen defineciler tarafından gerçekleştirilmiş küçük kazı alanları da gözlenmiştir. İnsan kemiklerinin ve seramik parçalarının da bu düzensiz kazılar ile ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Mağaranın konumu ve yapısal durumu göz önüne alındığında, Paleolitik dönem insanları tarafından da kullanılmış olma potansiyeli olduğu düşünülmektedir.

Kocain mağarası ile Aşağıdağdere köyü arasında, Kocain mağarasına yaklaşık 300 metre mesafede, girişi daha dar ikinci bir mağaranın da varlığı belirlenmiştir. Mağara daralarak dikine doğru ilerleyen bir görünümündedir. İçeriye doğru yaklaşık 50-60 metre ilerledikten sonra mağara daralmaya başlamaktadır. Mağaranın içerisinde insana ait az sayıda ve hayvanlara ait çok sayıda kemik tespit edilmiştir. Kemikler fosil olmamakla beraber, yapıları ve ağırlıkları göz önüne alındığında, güncel olmadıkları belirlenmiştir. Mağara içerisinde, Kocain mağarasında olduğu gibi, seramik parçalarına da rastlanılmıştır. Hem insan kemikleri hem de seramik parçaları bu mağaranın da antik dönemde kullanılmış olabileceğini göstermektedir. Aşağıdağdere köyü bölgesi Paleosen dönem çalışmaları için de veri sağlamaktadır. Paleosen dönem, Mezozoyik zamandan Senozoyik zamana geçişteki ilk dönem olduğu ve bu dönemin başlangıcı ile dinozorların nesillerinin tükendiği bilinmektedir. Bu durum Senozoyik döneme ait çökellerin araştırılmasını önemli hale getirmektedir. Aşağıdağdere köyünden Yukarıdağdere köyüne doğru çıkan yol kenarında Türkiye’de ender olarak bulunan Paleosen yaşlı koyu kırmızı renkli karasal tortullar yüzeylemektedir (Resim 3).

Resim 2. Kocain mağarası

Resim 3. Aşağıdağdere ile Yukarıdağdere köyleri arasındaki Paleosen çökeller.

Bölgede Paleosen yaşlı karasal memeli fosilleri bulabilmek amacı ile bu yol yarmalarında ortaya çıkan kırmızı renkli taşkın düzlüğü çamur taşları araştırılmış, ancak herhangi

bir fosil varlığına rastlanılmamıştır. Bu çalışmalar ilerleyen yıllarda sürdürülecektir. Ancak Honaz çalışmalarında araştırılan Senozoyik çökellerde fosil varlığına rastlanılmamış olsa da, Kocabaş insanının traverten ocaklarında bulunmuş olması, araştırmamızda traverten sahalarının daha ayrıntılı incelenmesi gerekliliğini ortaya koymuştur. Bu bağlamda hem Honaz ilçesinde hem de traverten ocaklarının olduğu diğer ilçelerde çok kapsamlı incelemeler gerçekleştirilmiş hem ocak alanları hem de işletmeler ziyaret edilerek fosil varlıkları tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu şekilde gerçekleştirilen incelemelerde, 4 farklı memeli hayvana ait fosil kalıntıları traverten blokları içerisinde bulunmuş ve morfolojik ve metrik incelemeleri gerçekleştirilmiştir.

4. TAŞ DEVRİNDE HONAZ

Denizli ili, sadece sahip olduğu fosil potansiyeli ile değil, aynı zamanda traverten yataklarında fosil barındırma potansiyeli açısından da büyük önem taşımaktadır. Her ne kadar traverten ocaklarının fosillere zarar verdiği düşünülse de sert yapısı itibarıyla traverten içerisinde bir paleontolojik kazı yapma ihtimali yoktur. Bu da traverten ocaklarında gerçekleştirilen çalışmaların fosilleri açığa çıkarmada önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Nitekim Anadolu'nun bilinen en eski insan fosili de böyle bir işletme faaliyeti sırasında ortaya çıkarılmış ve bu sayede Anadolu'nun insan göçlerini anlamadaki önemini oldukça güçlenmiştir. Honaz ilçesi de hem Kocabaş insanına ev sahipliği yapması, hem de sahip olduğu traverten ocakları sayesinde bu noktada büyük önem taşımaktadır. Aslında fosiller için önemli bir koruma sağlayan traverten oluşumları; bölgede Kocabaş insanının da yaşadığı Pleistosen dönem faunasına ait önemli verileri ortaya çıkarmamı sağlamaktadır. Bu kapsamda bölgede gerçekleştirdiğimiz çalışmalarda, 1 ila 1,5 milyon yıl öncesinde

yaşamış gergedan (*Stephanorhinus ertusculus*), at (*Equus altidens*), geyik (*Metacervocerus*) ve mamutlara (*Mammuthus meridionalis*) ait fosiller tespit edilmiştir (Resim 4-6).

Resim 4. *Stephanorhinus ertusculus* (Gergedan) altçene

Resim 5. *Equus altidens* (At) metapod

Resim 6. *Mammuthus meridionalis* (Mamut) alt çenesi.

Stephanorhinus etruscus, Geç Pliyosen dönemden erken Pleistosen sonlarına (3.2 – 1. Milyon yıl) kadar başta Avrupa ile Karadeniz kıyısı ülkeler (Gürcistan, Rusya, Ukrayna) olmak üzere 60’tan fazla fosil lokalitesinde kayıtlanmış, döneminin en yaygın iki boynuzlu gergedan türüdür. En önemli bulgular Fransa, İtalya ve İspanya’da bilinmektedir. Vücut uzunluğu 3 metre, omuz yüksekliği ise 1,5-1,8 m kadardır. Çalılık alanlarda ve ormanlık alanlarda yapraklarla beslenen tür, günümüz gergedanlarına oranla daha küçüktür. Fosil kayıtlara göre boynuzu ve nazal kemikleri oldukça kuvvetlidir. Ayak morfolojisi ise; ince bacakları ile açık alanlara uyum sağlamış bir canlıdır (Pandolfi vd., 2017).

Equidae günümüzde atların, eşeklerin, zebraların da içinde olduğu ve ilk kez erken Eosen (55 milyon yıl öncesi) Kuzey Amerika’da kayıtlanmış bir monofiletik gruptur. Miyosen’den Pleistosen’e kadar tüm Avrasya, Afrika ve Amerika kıtalarında önemli bir yayılım göstermişlerdir. Günümüz atların

atası konumunda olan *Equus* cinsinin Amerika'dan Asya'ya ve oradan Batı Avrupa'ya yayılışı günümüzden yaklaşık olarak 2,5 milyon sene öncesine rastlar (Azzaroli, 1988). İlk ortaya çıktıkları dönemlerden günümüze adaptasyon evrimi oldukça detaylı takip edilerek çalışılmış olan *Equus* cinsine ait tüm Pliyo-Pleistosen dönem boyunca 60'tan fazla tür tanımlanmıştır.

Bunlar arasında tüm Avrasya Pleistosen'inin (1,5 milyon yıl- 500 bin yıl) en yaygın atı konumunda olan *Equus altidens* soyu tükenmiş zebra benzeri bir türdür. 145-155 cm'ye ulaşan omuz yüksekliği ile orta büyüklükte bir at türü olan *E.altidens*'in diğer bir karakteristik özelliği ise görece ince ayak ve bilek kemikleridir. Yaygın bulunuşu nedeniyle "Avrupa atı" olarak da anılmaktadır (Alberdi ve Palombo, 2013).

Cervidae ailesine ait *Metacervocerus* tüm Avrupa Pleistosen'inin yaygın bir geyik cinsidir. Bu cins Avrupa'da *M.rhenasus* ve *M.pardinenssi* türleri ile bilinmekte olup Avrupa dışındaki tek kayıt Denizli'de bilinmektedir. Küçük boyutlu bir geyik olan *Metacervocerus* 1 metreyi aşmayan omuz yüksekliği ve 70 kg. ağırlığı ile günümüz Alageyikleri (*Dama dama*) ile benzer vücut ölçülerine sahiptir. Boynuz ve diş yapısı, yaşadığı dönemdeki diğer geyik cinslerine oranla ormanlarda yaşamaya daha fazla adapte olduğunu yansıtmaktadır (Kaiser ve Croitor, 2004).

Mammuthus meridionalis veya daha yaygın olarak bilindiği şekliyle güney mamutu, Geç Pliyosen-geç Erken Pleistosen süresince (2.5 – 1 milyon sene öncesi) hemen hemen tüm Avrasya'da hüküm sürmüş tek *Mammuthus* türü olup Orta Afrika'dan Avrupa'ya 2,5 milyon sene önce iklimsel nedenler ile göç eden *Mammuthus africanavus*'dan türediği düşünülmektedir. Omuz yüksekliği yaklaşık 4 metredir. Son yıllarda yapılan çalışmalar bu türün beslenme alışkanlığı daha genç devirlerde yaşamış olan Mamutlara kıyasla daha farklı olduğunu ortaya

çıkarmıştır. Daha çok ağaçlar ve çalılıarın yoğun olduğu kapalı (ormanlık) habitatları tercih eden bu türün yaprak ve benzeri besinleri tercih ettiğini düşünölmektedir. Azı dişlerinin morfolojisi de (alçak taçlı daha az sayıda plaka) bu görüğu desteklemektedir. Ormanlık ekosistemler genellikle açık ovalara göre daha sıcak olduğundan, güney mamutlarının daha sonraki türlerde bilinen yoğun kürk örtüsüne sahip olmadığı düşünölmektedir. Ancak Pleistosen dönemin ortalarına doğru iklimin sertleşmesi ve buzullaşma alanları genişlemesi ile ormanlık alanların yerini geniş çayırliklar almış ve bu *M. meridionalis*'den türeyen türlerin (*M. trogontherii*, *M. primigenius*) daha tüylü olmasını ve genişleyen çayırliklarla birlikte diyetlerinin çimen gibi yeşilliklere dönüşmesi ile sonuçlanmıştır. Güney fili Türkiye'de öncel çalışmalarda Manisa-Aşağıçobanisa, Eskişehir-Yukarısöğütönu ve Konya-Zengen lokalitelerinde tespit edilmiştir (Albayrak, 2009).

Kocabaş insanının da dâhil olduğu insan türü olan *Homo erectus*, vücut oranları bakımında bizim de dâhil olduğumuz insan türü olan *Homo sapiens*'e benzemektedir (Ruff ve Walker, 1993). Kol ve bacaklarının yapısı üzerinden yola çıkarak *Homo erectus*'un uzun mesafeleri büyük bir dayanıklılık ile koşabileceği uzun süredir bilinmekteydi.

Yeni yapılan bir çalışma ise bu bilgileri daha da ileri götürerek *Homo erectus*'un günümüz Kalahari çöllerindeki gibi zorlu ortamlarda bile 5,5 saat gibi uzun sürelerde su içmeden koşabileceğini ortaya koydu (Hora vd., 2020). Bu da su desteği olmadan bile *Homo erectus*'un büyük avları bile avlayabileceğini göstermektedir.

Bölgede *Homo erectus*'un ve potansiyel av hayvanları olan at, geyik, mamut ve gergedan gibi büyük memeli hayvanların varlığının fosil kanıtlarla ortaya konulması, bundan 1,2 milyon yıl önce, Honaz'da bu tip büyük av faaliyetlerinin de

varlığını göstermektedir. Her ne kadar bulunan memeli fosilleri üzerinde bu avcılığa ait izler tespit edilmemiş olsa da, bu fosillerin traverten bloklar içerisinde iki boyutlu kesme yüzeyleri ile ortaya çıktıklarını dolayısı ile fosillerin üç boyutlu olarak tüm yönleri ile incelenmelerinin mümkün olmadığını da unutmamak gereklidir. İlerleyen yıllarda bölgede, üç boyutlu incelemelere olanak verecek kazı çalışmaları ile yeni fosillerin ortaya çıkarılması hem *Homo erectus*'un, hem de diğer hayvanların yaşamlarına dair önemli izleri ortaya çıkaracaktır.

5. SONUÇ

Honaz ilçesinde bulunan *Homo erectus* fosilinden yola çıkarak, Denizli ilinde gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmaları sırasında hem Denizli'nin hem de Türkiye'nin tarih öncesi dönemlerdeki önemini arttıracak önemli keşifler gerçekleştirilmiştir.

Çalışmalarda ayrıca Taş Devri hayvanlarına ait önemli fosiller tespit edilerek, bölgede 1-1,5 milyon yıl önceki yaşamın geçmişine dair izler de ortaya konulmuştur. Bu canlılar, potansiyel av hayvanları olmaları sebebiyle, *Homo erectus*'un bölgedeki varlığı konusunda da önemli ipuçlarını ortaya çıkararak, ilerleyen yıllarda bölgede daha kapsamlı ve ayrıntılı çalışmalar yapılması konusunda bize umut vermiştir. Bölgede ayrıca Kocain mağarası gibi Taş Devri insanların da yaşamasına elverişli mağaraların bulunması, bu umudu daha da arttırmakta ve Honaz ilçesinin bilinenden daha yüksek bir potansiyele sahip olduğunu düşündürmektedir. Bu noktada hedefimiz; bölgede fosil varlığını ortaya koyacak daha detaylı kazı çalışmalarını hayata geçirerek hem Denizli ilinin hem de Türkiye'nin insanlık tarihindeki önemini, Honaz ilçesi aracılığıyla ortaya koymaktır.

TEŞEKKÜRLER

Bu çalışma; Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü (Proje Numarası: 0436-Güdümlü-17 ve 0601-Güdümlü-19), Türk Tarih Kurumu (Proje Numarası: 2018.151, 2019.97 ve 2020.123), ve Denizli Büyükşehir Belediyesi tarafından desteklenmiştir. Bu araştırma ekip üyelerinin özverili çalışmaları ile başarıya ulaşmıştır. Çalışmaya katkısı olan ekip üyelerimiz; Hülya Alçıçek, Amelie Vialet, Hakan Mutlu, Erhan Tarhan, Merve Gümrükçü, Talha Karabacak, İlayda Koçak, Burcu Bilgin, Dilay Güngör, Uğur Atahan Erkaya, Büşra Aladağ, Buket Taş and Tuğçe Elgün'e teşekkürlerimizi sunarız.

KAYNAKÇA

- Albayrak, E. (2009). Elephantidae (Proboscidea, Mammalia) Ailesinin Türkiye'deki Dağılımı ve Evrimi (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Alberdi, M.T. ve Palombo, M.R. (2013). The late Early to early Middle Pleistocene stenonoid horses from Italy. *Quaternary International*, 288: 25-44. Doi: 10.1016/j.quaint.2011.12.005.
- Aytek, A. ve Harvati, K. (2016). The Human Fossil Record from Turkey. K. Harvati ve M. Roksandic (Ed.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context* içinde, ss. 79-91. Dordrecht: Springer.
- Aytek, A.İ. (2017). Paleolitik Dönem Anadolu Fosil İnsan Buluntuları. *Antropoloji Dergisi*, 34: 19-30.
- Azzaroli, A (1988). On the Equid genera *Dinohippus* Quinn 1955 and *Pliohippus* Marsh 1874. *Bolletino della Societa Paleontologica Italiana*, 27: 61-72.
- Boulbes, N., Mayda, S., Titov, V. V. ve Alçiçek, M. C. (2014). Les grands mammifères du Villafranchien supérieur des travertins du Bassin de Denizli (Sud-Ouest Anatolie, Turquie). *L'Anthropologie*, 118(1): 44-73.
- Gabunia, L., Vekua, A., Lordkipanidze, D. vd. (2000). Earliest Pleistocene cranial remains from Dmanisi, Republic of Georgia: taxonomy, geological setting, and age. *Science* 288: 1019-1025.
- Herries, A.I.R., Martin, J.M., Leece, A.B., vd. (2020). Contemporaneity of Australopithecus, Paranthropus, and early Homo erectus in South Africa. *Science*, 368, 6486, eaaw7293. Doi: 10.1126/science.aaw7293.

- Hora, M., Pontzer, H., Wall-Scheffler ve Sladek, V. (2020). Dehydration and persistence hunting in *Homo erectus*. *Journal of Human Evolution*, 138, 1026.82. Doi: 10.1016/j.jhevol.2019.102682.
- Kaiser, T.M. ve Croitor, R. (2004). Ecological interpretations of early Pleistocene deer (Mammalia, Cervidae) from Ceyssaguet (Haute-Loire, France). *Geodiversitas*, 26(4): 661-674.
- Kappelman, J., Alçiçek, M. C., Kazancı, N., Schultz, M., Özkul, M. ve Şen, Ş. (2008). Brief communication: First *Homo erectus* from Turkey and implications for migrations into temperate Eurasia. *American Journal of Physical Anthropology*, 135(1): 110–116.
- Khatib, S., Rochette, P., Alçiçek, M. C., Lebatard, A. E., Demory, F. ve Saos, T. (2014). Études stratigraphique, sédimentologique et paléomagnétique des travertins de Kocabaş, Bassin de Denizli, Anatolie, Turquie, contenant des restes fossiles quaternaires. *L'Anthropologie*, 118(1): 16–33.
- Lebatard, A. E., Alçiçek, M. C., Rochette, P., vd. (2014). Dating the *Homo erectus* bearing travertine from Kocabaş, (Denizli, Turkey) at at least 1.1 Ma. *Earth and Planetary Science Letters*, 390: 8–18.
- Pandolfi, L., Cerdano, E., Codrea, V. ve Kotsakis, T. (2017). Biogeography and chronology of the Eurasian extinct rhinoceros *Stephanorhinus etruscus* (Mammalia, Rhinocerotidae). *Comptes Rendus Paleovol*, 16 (7): 762-773. Doi: 10.1016/j.crpv.2017.06.004.
- Rausch, L., Alçiçek, H., Vialet, A., Boulbes, N., Mayda, S., Titov, V.V., Stoica, M., Charbonier, S., Abels, H.A., Tesakov, A.S., Moigne, A-M., Andrieu-Ponel, V., de Franceschi,

- D., Wesselingh, F.P. ve Alçiçek, M.C. (2019). An integrated reconstruction of the early Pleistocene palaeoenvironment of *Homo erectus* in Denizli Basin (Turkey). *Geobios*, 57: 77-95.
- Rizal, Y., Westaway, K.E., Zaim, Y., vd. (2020). Last apperance of *Homo erectus* at Ngandong, Java, 117.000-108.000 years ago. *Nature*, 577: 381-385. Doi: 10.1038/s41586-019-1863-2.
- Roberts, C. A., Pfister, L. ve Mays, S. (2009). Letter to the editor: Was tuberculosis present in *Homo erectus* in Turkey? *American Journal of Physical Anthropology*, 139: 442–444.
- Ruff., C.B. ve Walker, A. (1993). Body size and body shape. A. Walker ve R. Leakey (Ed.), *The Nariokotome Homo erectus Skeleton* içinde, ss. 234-265. Cambridge: Harvard University Press.
- Vialet, A., Guipert, G. ve Alçiçek, M. C. (2012). *Homo erectus* found still further West: Reconstruction of the Kocabaş cranium (Denizli, Turkey). *Comptes Rendus Palevol*, 11 : 89–95.
- Vekua, A., Lordkipanidze, D., Rightmire, G.P., vd. (2002). A new skull of early *Homo* from Dmanisi, Georgia. *Science* 297: 85-89.
- Vialet, A., Guipert, G., Alçiçek, M. C. ve de Lumley, M. A. (2014). La calotte crânienne d'*Homo erectus* archaïque de Kocabaş, Bassin de Denizli, Anatolie, Turquie (The archaic *Homo erectus* skullcap from Kocabaş, Denizli Basin, Anatolia, Turkey). *L'Anthropologie*, 118: 74–107.

1889-1890 RUS GRİBİ PANDEMİSİ SÜRECİNDE OSMANLI DEVLETİ'NDE KAMU SAĞLIĞI POLİTİKALARI: BURSA ORHAN GAZİ MEDRESESİ TALEBELERİNİN II. ABDÜLHAMİD'E TEŞEKKÜR MEKTUBU

Mustafa OĞUZ¹

1. GİRİŞ

XIX. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nde modernleşme süreçlerinin özellikle idari ve sağlık alanlarında hız kazandığı bir dönemdir. II. Abdülhamid yönetimi, merkezî otoritenin tahkim edilmesine yönelik politikalar kapsamında kamu sağlığını devlet meşruiyetinin önemli araçlarından biri hâline getirmiştir. Bu doğrultuda, taşrada ortaya çıkan sağlık sorunlarının merkeze daha hızlı ve düzenli surette iletilmesini sağlayan iletişim ağları geliştirilmiş; tıbbi kurumların idari ve fiziki kapasitelerinin artırılmasına çalışılmıştır. Özellikle telgraf hatlarının yaygınlaşması, merkez ile taşra arasındaki temas imkanlarını önemli ölçüde genişletmiş; Osmanlı tebaasının doğrudan merkeze başvurabilmesini mümkün kılarak idari ilişkilerde yeni bir dönemin başlamasına zemin hazırlamıştır.

1889–1890 Rus Gribi pandemisi, bu yapısal dönüşümlerin kriz koşulları altında nasıl işlediğini göstermesi bakımından dikkate değer bir örnek teşkil etmektedir. Salgın, Osmanlı coğrafyasında yalnızca tıbbi bir tehdit oluşturmamış; aynı zamanda devletin olağanüstü durumlarda ne tür müdahalelerde

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ORCID: 0000-0002-3931-0781.

bulunduğunu, taşradan merkeze iletilen taleplerin nasıl değerlendirdiğini ve kamu sağlığını yönetme kapasitesinin sınırlarını görünür kılmıştır. Bu bağlamda Bursa Orhan Gazi Medresesi'nde yaşanan hadise, pandemiye ilişkin daha geniş ölçekli idari ve toplumsal süreçlerin mikro düzeydeki bir yansıması olarak ele alınabilir.

2. II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE KAMU SAĞLIĞI VE MERKEZİLEŞME

Medrese talebelerinden Ömer'in, doktor eksikliği sebebiyle Yıldız Sarayı'na telgraf çekerek yardım talebinde bulunması ve bu talebin kısa sürede karşılık bulması, II. Abdülhamid döneminde merkezî yönetim anlayışının işleyişini somut biçimde göstermektedir. Söz konusu telgraf üzerine yayımlanan irâde-i seniyye ile iki doktorun derhâl Bursa'ya gönderilmesi, devletin kamu sağlığına yönelik müdahale kapasitesini ve merkezî idarenin taşradaki ihtiyaçlara gösterdiği duyarlılığı gözler önüne sermektedir. Bu sürecin ardından medrese müderrisi ve talebeleri tarafından kaleme alınan teşekkür mektubunun basında yayımlanması ise dönemin siyasal iletişim stratejilerinin ve halkla ilişkiler anlayışının sağlık politikalarıyla nasıl iç içe geçtiğini açık biçimde ortaya koymaktadır.

Bu çalışma, Rus Gribi pandemisini yalnızca bir sağlık krizi olarak değil; aynı zamanda II. Abdülhamid dönemi idari yapısının, merkez-taşra ilişkilerinin ve kamu sağlığı politikalarının incelenebileceği bir bağlam olarak ele almaktadır. Orhan Gazi Medresesi örneği üzerinden Osmanlı Devleti'nin salgına verdiği tepkiler değerlendirilmekte; devletin salgın yönetimindeki rolü, halkın merkezî idareyle etkileşim biçimleri ve sağlık hizmetlerinin siyasal işlevi tarihsel bir çerçevede tartışılmaktadır.

3. KÜRESEL BİR KRİZ OLARAK RUS GRİBİ

3.1. Pandemilerin Modern Dünyadaki Yeri

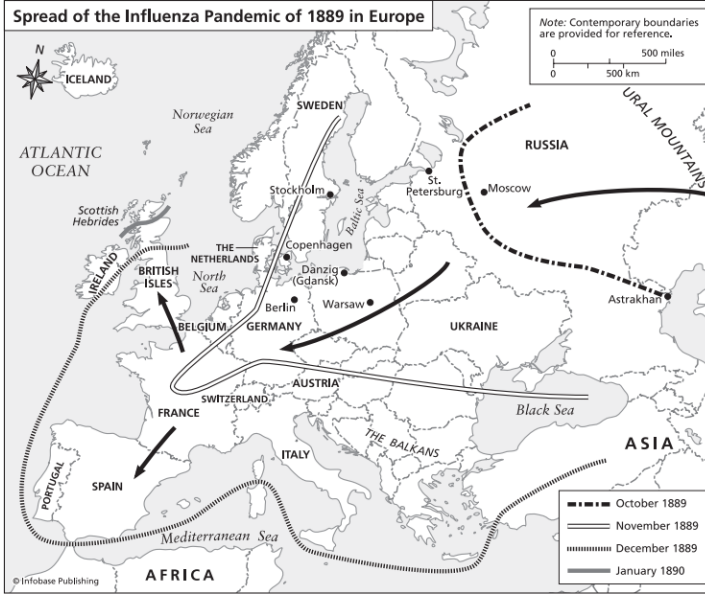
Pandemiler, insanlık tarihi boyunca toplumsal yapılar üzerinde derin ve kalıcı etkiler bırakmış olup, sosyal, ekonomik ve kültürel dönüşümlerin önemli tetikleyicileri arasında yer almaktadır. Orta Çağ'daki Kara Veba, XVI. yüzyıldaki çiçek salgınları ve XIX. yüzyıldaki kolera dalgaları bu dönüşümlerin en çarpıcı örnekleri arasında gösterilmektedir.

3.2. 1889-1890 Rus Gribinin Ortaya Çıkışı ve Yayılım Güzergahı

Bu salgınlar içerisinde 1889-1890 yıllarında ortaya çıkan ve literatürde “*Rus Gribi*” ya da “*Asya Gribi*” olarak adlandırılan pandemi, modern çağın ilk küresel grip salgını olarak kabul edilmektedir (Crosby, 2008, s. 807-809; Ryan, 2009, s. 16; Charles River Editors, t.y.). Rus Gribi, yalnızca yüksek ölüm oranlarıyla değil; aynı zamanda demiryolları ve buharlı gemiler gibi dönemin yeni ulaşım teknolojilerinin sağladığı hız sayesinde kısa sürede dünya geneline yayılmasıyla da dikkat çekmektedir. Mikrobiyoloji biliminin henüz gelişme aşamasında olduğu bir dönemde ortaya çıkan salgın, tıp dünyasının salgınları sınıflandırma ve tanımlama çabalarına önemli katkılar sağlamıştır.

Salgının ilk vakaları 1889'un Mayıs ayında Buhara'da kaydedilmiştir (Patterson, 1986, s. 52). Hastalık Ekim ayında Sibirya'ya ulaşmış, Volga Nehri boyunca ilerleyerek Moskova ve St. Petersburg'a yayılmıştır. Salgın St. Petersburg'da hızla yayılarak kısa sürede yaklaşık 180.000 kişiye bulaşmıştır. Aralık 1889 ortalarında çok sayıda fabrika faaliyetlerini durdurmuş, şehir büyük ölçüde terk edilmiştir. Rusya üzerinden karayolları, demiryolları ve nehirler aracılığıyla Polonya, Finlandiya, Macaristan, Almanya, Avusturya'ya yayılan hastalık, Kasım-Aralık 1889'da Paris'e ulaşmış; Ocak 1890'da İtalya, Fransa,

İspanya, Belçika ve İngiltere'yi etkisi altına almıştır. Salgının Rusya üzerinden yayılması sebebiyle “*Rus Gribi*” adlandırılmıştır (Kempińska-Mirosławska ve Woźniak-Kosek, 2013, s. 1133; Kılıç, 2020, s. 35-36). 1890 yılı başlarında Kuzey Amerika, Latin Amerika, Afrika ve Asya’da da görülmeye başlayan salgının kıtalar arası yayılım hızı dikkat çekici boyutlara ulaşmıştır (Yıldırım, 2010, s. 123; Yıldırım, 2015, s. 116; Yıldırım, 2021, s. 13-72; Tekçe ve Güvenir, 2021, s. 133-134). Salgının yayılımı, birkaç hafta içinde küresel bir etki alanı oluşturmuştur (Kousoulis, 2023, s. 412; Kohn, 2008, s. 20-21, 115-117, 387-388, 482; Usta, 2023, s. 27-28). Aşağıdaki haritada salgının yayılış güzergahı gösterilmiştir:

Kaynak: (Kohn, 2008, s. 116).

3.3. Salgının Demografik, Sosyal ve Psikolojik Etkileri

Dünya genelinde yaklaşık bir milyon kişinin hayatını kaybettiği tahmin edilen pandemi, yaklaşık bir yıl boyunca birkaç dalga halinde etkisini sürdürmüştü; en şiddetli dalga 1889-1890 yılları arasında yaşanmıştır. Salgının en yoğun görüldüğü

bölgeler büyük Avrupa şehirleri olmuş (BOA, İ. DH. 1167/91242; BOA. Y. A. HUS. 232/58);² Londra, Paris ve Berlin gibi merkezlerde hastanelerin hızla dolması, toplu taşıma sistemlerinin ve kamu hizmetlerinin ciddi biçimde aksamasına yol açmıştır.

Rus Gribi, tıbbi sonuçlarının yanı sıra önemli sosyal ve psikolojik etkiler de ortaya çıkarmıştır. Dönemin gazetelerinde salgına geniş yer verilmesi, toplumda kaygı ve panik düzeyinin artmasına sebep olmuştur (Honigsbaum, 2011, s. 25). İş gücü kaybı üretimde düşüşe yol açmış; okulların kapatılması ve toplu etkinliklerin iptal edilmesi sosyal hayatı önemli ölçüde etkilemiştir. Hastalığı atlatan bireylerin bir kısmında aylarca süren yorgunluk, sinir sistemi bozuklukları ve ruhsal problemler gözlemlenmiştir (Morens ve Fauci, 2007, s. 1019; Brüssow, 2021, s. 2244).

4. OSMANLI COĞRAFYASINDA RUS GRİBİ

4.1. Rus Gribi Öncesinde Osmanlı'da Grip ve Salgın Deneyimi

Grip salgınları Rus Gribinden önce de Anadolu'da görülmüştür. Bu duruma ilişkin önemli tanıklıklardan biri, Doktor Şakir Abdullah'ın "*Vakayi-i Tıbbiye Mecmuası*"nda yayımlanan yazılarıdır. Şakir Abdullah, 23 Muharrem 1316/13 Haziran 1898 tarihli yazısında, Kırşehir bölgesinde son on yıl içerisinde görülen hastalıkları değerlendirmiş ve özellikle çiçek ile influenza³ vakalarına dikkat çekmiştir:

² "... bazı mahallâtta Avrupa'nın ekser şehirlerinde zuhûr eden nezle-i müstevliye dahi müşâhede olunmakta olduğuna binâen tedâbîr-i tathiriyyeye her vakitten ziyâde şu şu sırada itina olunması ehem ve elzem idüğü ..." bkz. BOA, İ. DH. 1167/91242 (25 Cemâziyelevvel 1307/17 Ocak 1890) v. 3.

³ Nezle-i müstevliye karşılığı arşiv belgelerinde "enfluenca, enfluença, influenza, enfluenza" kelimeleri kullanılmıştır.

“Üç yüz iki senesinde dâhil-i livâda ba‘zı kasaba ve kurâda istîlâ’î sûretde çiçek illet-i müdhişesi zuhûr ederek illet-i mebhûseye mübtelâ olan bîcâre ma’sûmların yüzde yirmi beş kadarı terk-i dağdağa-i hayât eyledikleri ve üç yüz beş senesinde nezle-i müstevlîye ya‘ni influence illeti zuhûr etmiş ise de bi’t-tedâvî hamd olsun bir nisbetinde bile vefeyât vermeyerek netice-i hasene müşâhede olunduğu...” (Köken, Salman, Gündoğdu ve Topçu, 2024, s. 279).

4.2. Salgının İstanbul’a Ulaşması ve Alınan Tedbirler

Rus Gribi Aralık 1889’da İstanbul’a ulaşmış (Tekçe ve Güvenir, 2021, s. 138; Kousoulis, 2023, s. 414; Childs Kohn, 2008, s. 21); başlangıçta hafif seyirli bir hastalık olarak değerlendirilmiş, ancak birkaç ay içerisinde zatürre vakalarının artmasıyla birlikte daha ağır bir tabloya dönüşmüştür. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 17 Cemâziyülevvel 1307/9 Ocak 1890 tarihli nüshasında “*Üsküdar mahallâtında bazı çocuklarda enfluença hastalığı zuhur ettiği haber alınmağla tedâbir-i tıbbiye icrasına ibtidâr kılınmıştır.*” (Tercüman-ı Hakikat, 1890, 9 Ocak; Yıldırım, s. 125)⁴ ifadeleri ile önce çocuklar arasında yayılmaya başlayan hastalık, yaygın bir grip türü olarak bilinmediğinden başlangıçta “*nezle*” zannedilmiş; bu durum alınacak tedbirlerin gecikmesine ve ölüm oranlarının artmasına yol açmıştır. Salgın sebebiyle İstanbul’daki tüm okullar geçici olarak tatil edilmiştir (Yıldırım, 2010, s. 125). Hastalık halk arasında “*paçavra hastalığı*” olarak adlandırılmıştır (Ergene, 1947, s. 1013-1014).⁵ Rus Gribi 1892 ve 1893 yıllarında daha küçük ölçekli dalgalar halinde yeniden ortaya çıkmıştır.

⁴ İstanbul’da ilk grip vakalarının 11-20 Aralık 1890 tarihleri arasında görüldüğüne dair bkz. (Patterson, 1986, s. 56).

⁵ Hüseyin Rahmi Gürpınar 1918’de yazdığı romanında paçavra hastalığı hakkında şu ifadeleri kullanır: “*Beş sene evvel bir kış İstanbul’a bir paçavra hastalığı yayıldı. Gelin arabaları gibi tabutlar buradan bir bir arkasına geçerdi. Hangisine gideceğimizi şaşırdık ...*” (Gürpınar, 2021, s. 44).

Rus Gribinin Osmanlı'daki etkileri üzerine Spiridon Mavroyeni Paşa (1817-1902) (Günergün, 2004, s. 37-62), salgına ilişkin altı konferans vererek hastalığın tarihçesini, belirtilerini ve tedavisini anlatmış; bu konferanslarını “*Conférences Sur L’Imfluenza*” adıyla kitaplaştırmıştır (Mavroyeni, 1892; Yıldırım, 2021, s. 62). Osmanlı Arşivinde yer alan belgeler, salgının Osmanlı Devleti’ndeki seyri hakkında kapsamlı bilgiler sunmaktadır.⁶ Rus Gribi, üç dalga halinde 1889-1892 tarihleri

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki grip salgını ile ilgili belgelerden örnekler verilmiştir: Erzurum, Bayezid, Erzincan karyeleriyle bazı kazalarında nezle-i müstevliye nam hastalık hüküm-fermâ ise de lehü'l-hamd zararlı olmadığına ve teferruâtına dair Erzurum vilayetinden alınan telgrafname için bkz. BOA, DH. MKT. 1692/65 (3 Cemâziyülâhîr 1307/25 Ocak 1890); Nezle-i müstevliye hastalığının şu sırada da Kastamonu'da zuhûruna ve mekâtib-i mütenevvia şakirdânından birçoklarının da bu hastalığa tutulmalarına mebni ittihaz olunan tedâbir-i sıhhiye meyânında bilumum mekâtibin 1 Kanunusani sene 305 [13 Ocak 1890] tarihinden itibaren on beş gün müddetle tatil edildiğine ve teferruâtına dair Kastamonu Vilayeti celilesinden meb'ûs-ı tahrîrât için bkz. BOA, DH. MKT. 1696/70 (17 Cemâziyülâhîr 1307/8 Şubat 1890); Nezle hastalığının orada (Ankara Vilayeti Merkez Hapishanesi) dahi zuhûru mülâbesesiyle tahsîsâtı tamamen bitmiş olan hastaganın muâlecat-ı tahsîsâtı kâmilten sarf olunduğu cihetle sene nihâyetine kadar mezkûr tahsîsâta birkaç bin gurusun zammı lüzumuna dair bkz. BOA, DH.MKT. 1700-70 (27 Cemâziyülâhîr 1307/18 Şubat 1890); Beşiktaş Sahilsarayı hümâyunu matbah dairesi umûmen muayene olundu ... nezle ve sair bu makule hastalıklara giriftâr bulunan sekiz aded hasta derhal Gümüşsuyu Hastahane-i hümâyuna izâm edildiğine dair bkz. BOA, Y.PRK.SGE. 3-55 (9 Cemâziyülevvel 1307/1 Ocak 1890); Bükreş sefiri Feridun Beğ Efendi hazretlerinin Bükreş'de enfluenca hastalığının kesbi-i şiddet eylemekte olmasından dolayı Tirieste ve Venedik tarihiyle üç hafta müddetle Niş şehrine azimetine müsaade buyurulmasına dair bkz. BOA, Y. PRK. HR. 12/74 (21 Cemâziyülâhîr 1307/12 Şubat 1890); Bilutfihi taâlâ enfluenza hastalığı bu defa Ankara'dan külliye mündefi olup sâye-i cenâb-ı zıllullâhide ittihaz edilen tedâbir-i serîa-i tathîriye ve tahaffuziye üzerine cümle ahali ve memûrîn kulları izdiyâd-ı ömr-i cihan-banî deavat-ı hayriyesiyle meşguldürler... bkz. BOA, Y. PRK. UM. 16/3 (19 Cemâziyülâhîr 1307/10 Şubat 1890); Almanya donanmasının İzmir'e müteveccihen dün Korfu'dan hareket eylediğine ve sefain derununda enfluença hastalığının hüküm sürmekte olduğuna dair bkz. BOA, Y. A. HUS. 232/58 (25 Cemâziyülevvel 1307/17 Ocak 1890); Nezle-i müstevliyenin Konya vilayeti ile Ertuğrul sancağı dahilinde ve İskodra'da hafif ve zararsız bir surette hükmünün devam ettiğine dair bkz. BOA, Y. A. HUS. 233/17 (8 Cemâziyülâhîr 1307/30 Ocak 1890); Merkez ve İç il sancaklarıyla Kozan'ın merkezi olan Sis kazasında nezle-i müstevliye hastalığı hüküm-fermâ ise de lehü'l-hamd nefâyic-i vâhime görülmemekte olduğuna dair bkz. BOA, DH. MKT. 1701/97 (2 Recep 1307/ 22 Şubat 1890); Geçen Kanunusani ve Şubat aylarında bazı mahallerde zuhûr eden nezle-i müstevliye ile her ağnamda peyda olan fasuk nam emrâzdan mâadâ lehü'l-hamd dahil-i vilâyette sârf hastalık eseri olmadığına dair Beyrut vilâyeti meclis-i idaresinden mesbuk mazbata için bkz.

arasında etkili olmuştur. Salgının üçüncü dalgası Eylül 1891-Şubat 1892 tarihleri arasında yaşanmış; İstanbul'da bu dalga Ocak 1892 tarihinde etkisini göstermiştir (Patterson, 1986, s. 69). İstanbul'daki hastalığa yakalananların oranı yaklaşık %33 olduğu tahmin edilmektedir (Patterson, 1986, s. 69).

Rus Gribinin klinik belirtileri arasında yüksek ateş, öksürük, baş ağrısı, kas ve eklem ağrıları, boğaz ağrısı ve burun akıntısı, halsizlik ve gibi grip benzeri semptomların yanı sıra nevralji, uyku bozuklukları, depresyon ve uzun süren yorgunluk yer almaktadır. Salgından özellikle yaşlı bireyler ve kronik hastalığı olanlar etkilenmiştir (Temel, 2020, s. 220). 1889-1890 salgınını 1918 İspanyol Gribi ile mukayese eden Bakteriyolog Doktor Osman Şerafeddin (1920), “*İstanbul Serîriyâtı*” mecmuasında bu iki salgınla ilgili görüşlerini⁷ aşağıdaki gibi açıklamıştır:

“Hâl-i hâzırda tesâdüf edilen âfât-ı teşrihiyye umûmiyet itbâriyle eski grip enfluenza istilâlarında müşâhede edilen âfâta tevâfuk etmektedir. 1889-1890 tarihlerinde icrâ-yı hüküm eden enfluenza salgınından bahis risâle ve makalâtta mevcûd târifât-ı muvazzaha ve mükemmele nazar-ı dikkate alındığı takdirde bu defa yine aynı hastalık muvâcehesinde bulunduğumuzu kabulde zerrece tereddüt etmeyiz. Mâmâfih bazı farklar mevcûddur ve tagayyûrat-ı teşrihiyenin târifine ibtidar etmezden mukaddem

BOA, DH. MKT. 1735/89 (6 Zilkade 1307/24 Haziran 1890); evvelki sene Dersâadet'te zuhûr eden kızıl ve kuşpalazı ve nezle-i müstevliye gibi emrâz-ı sârîye hakkında Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiyece kararlaştırılan tedâbir cümlesinden olarak ... alınan kararlar için bkz. BOA, ŞD. 2572/16 (25 Zilkade 1308/2 Temmuz 1891); İzmir sancağı dahilinde Karasu nahiyesine tabi muharrerü'l-esâmî karyelerde zuhûr eden nezle-i müstevliye ve kızıl ve kızamıktan vukua gelen vefeyat mikdarına ve ol babda ittihaz olunan tedâbire dair bkz. BOA, DH. MKT. 2057/56 (13 Şaban 1310/2 Mart 1893).

⁷ Osman Şerafeddin'in bu makalesinin günümüz Türkçesi ile yayını için bkz. Erdem, H., Beşirbellioğlu, B. A., Öz, B., Tetik, A., Batur, Ş., Erdem, A., Savaşçı, Ü. ve Özbay, G. (2012). İspanyol gribi ile ilgili bakteriyolog Osman Şerafeddin'in 1923 yılında yayınlanan makalesi, *Mediterranean Journal Infection Microbes Antimicrobials*, 1/9, s. 1-7.

eski kitaplarda mevcûd mâlûmat ile tevâfuk etmeyen⁸
noktayı izaha çalışacağım. 1890-1889 tarihlerinde gripden vefat
edenler heman umûmiyetle ihtiyar ve zaîf eşhâs idi. Lakin biz
bu defa daima feth-i meyyit masası üzerinde, sağlam kuvvetli
adalâtı hüsn-i sûretle neşvünemâ bulmuş eşhâsa tesâdüf ediyor
idik. Bunların ekserisi limanda, rıhtımda tesâdüf ettiğimiz güçlü,
kuvvetli ve yevmiye, İstanbul'un bir köşesinde icrâ-yı tabâbet
eden muhterem rûfekamızdan fazla para kazanan hamallar idi.”
(s. 263)⁹

4.3. II. Abdülhamid Döneminde Sağlık Politikaları

II. Abdülhamid dönemi, sağlık politikalarının önceki dönemlere kıyasla daha kurumsal bir yapıya kavuştuğu bir süreçtir. Avrupa'daki tıbbi ve idari gelişmeler yakından takip edilmiş; çeşitli sağlık komisyonları kurulmuş, talimatnameler yayınlanmış, taşradaki hastane sayısının artırılmasına yönelik adımlar atılmıştır (Yaşayanlar, 2017, s. 9-13). Buna rağmen nezle-i müstevliye/grip başta olmak üzere birçok salgın hastalık, Osmanlı sağlık sisteminin yapısal sınırlılıklarını da göstermektedir.

Osmanlı topraklarındaki hastalıklarla ilgili olarak Tıbbiye Nezareti'nden gönderilen Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umûmiye kararnamesinde her sene kış aylarında kızıl ve kuşpalazı hastalıklarının daha tehlikeli ve zararlı bir şekilde hüküm sürdüğü (Özlü, 2017, s. 425), bunun yanında Avrupa'nın birçok şehrinde ortaya çıkan “nezle-i müstevliyenin” de görüldüğü ve alınacak tedbirlerin çok sıkı bir şekilde uygulanması ve bu işi takip edecek doktorların

⁸ Yazı silik olduğu için okunamadı.

⁹ İstanbul Serîriyât dergisine internet ortamında ulaşmak için bkz. <https://istanbulseririyati.com/index.php/istanbul-seririyati/istanbul-seririyati-sene-1-no-12-1-nisan-1336-1920/> erişim tarihi: 21.09.2025. Ayrıca bkz. Server Kâmil. (1920, Mart). Nezle-i müstevliye 1889 ve 1918 senelerindeki iki büyük pandeminin müşâbeheti, *İstanbul Serîriyâtı*, 11, s. 236-239; Server Kâmil. (1920, Nisan). Nezle-i müstevliye 2”, *İstanbul Serîriyâtı*, 12, s. 266-269.

görevlendirilmesinin önemi üzerinde durulmuştur (BOA, MF. MKT. 355/30; Özlü, 2017, s. 425).

Dönemin basın yayın organları, salgının Osmanlı coğrafyasındaki hızlı yayılımını ayrıntılı biçimde aktarmış, hastalıkla mücadelede gazeteler önemli bir rol oynamıştır (Özlü, 2017, s. 441). Örneğin Sabah gazetesinin 23 Kanunuevvel 1305/4 Ocak 1890 tarihli 127. sayısında Beyoğlu'ndaki İtalya Mektebi'nin hastalık sebebiyle Kanunusaninin on dördüne kadar tatil edildiği haberi yer alır (Sabah, 1890, 4 Ocak, s. 3). Aynı sayıda Doktor Bafralı Yanko'nun "*Enfluenza*" başlıklı yazısında gazetelerde daha çok satış yapmak için halkı korku ve paniğe sevk edecek haberlerin yayımlandığı belirtilmiş, ardından hastalık hakkında bilgi verilmiştir (Bafralı Yanko, 1890, s. 3-4).

Sabah gazetesi, Paris'ten aktardığı 20 Kanunuevvel 1305/1 Ocak 1890 tarihli haberde, enfluenza hastalığı sebebiyle Sen Sir Askerî Okulu [Saint Cry] 3 Kânunusani 1305/15 Ocak 1890'a kadar tatil edildiğini yazar. Sabah gazetesinin aynı sayısında "*Avrupa'nın birçok memleketlerine sirayet etmiş olan (enfluenza) veyahut (grip) denilen nezle-i müstevliye Selanik'te dahi icrâ-yı hükme başlamıştır.*" şeklinde haber verilir (Sabah, 24 Aralık, s. 1). Yine Sabah gazetesinin 15 Kanunuevvel 1305/27 Aralık 1889 tarihli sayısında "*Mekteb-i Sultânî şâkirdânından bu günlerde yüz ellisi enfluenza veyahut grip denilen nezle-i müstevliyeye tutulmuş olduklarından mekteb-i mezkûr şâkirdânına yirmi gün ruhsat verilmiştir.*" (Sabah, 1889, 27 Aralık, s. 2). Haberin devamında "*İstanbul gazetesi mezkûr hastalığın Dersaâdet'te yevmen-fe-yevmen tevsî-i sirâyet etmekte olduğu beyânıyla diğer mekteblerin dahi Mekteb-i Sultânî gibi dersleri tatil ve şâkirdâna ruhsat verilmelerini ihtar eyliyor ki pek doğrudur.*" ifadeleri yer alır (Sabah, 1889, 27 Aralık, s. 2; Bingöl, 2020, s. 88).

5. BURSA ORHAN GAZİ MEDRESESİ VAKASI

5.1. Bursa Orhan Gazi Medresesi'nin Tarihi Konumu

Mehmed Ziyaeddin Bey (1861-1918) tarafından 1887-1891 tarihleri arasında çıkarılan *Mürüvvet* gazetesinin (Oğuz, 2023a, s. 297-337; Oğuz, 2023b, s. 97-142) 20 Cemâziyülâhir 1307/11 Şubat 1890 tarihli 486. sayısında, Bursa Orhan Gazi Medresesi müderrisi ve talebelerinin II. Abdülhamid'e gönderdikleri teşekkür mektubunun sureti yayınlanmıştır (Mürüvvet, 1890, 11 Şubat, s. 1-2). Talebeler, Orhan Gazi tarafından 1335-36'da inşa ettirilen ve halk arasında *Manastır Medresesi* olarak da bilinen Orhan Gazi Medresesi'nde eğitim görmekteydi. Medrese, 1855 depreminde yıkılmış (Uzunçarşılı, 1988, s. 2; Hızlı, 1986, s. 13, 31-33; İpşirli, 2021, s. 322; İzgi, 2021, s. 198-199); Sultan Abdülaziz tarafından 1863 tarihinde yeniden ahşap olarak inşa ettirilmiştir (Yavaş, 2007, s. 389; Kumaş, 2017, s. 69).

5.2. Medresede Salgın ve Sağlık Hizmetlerindeki Aksaklık

Orhan Gazi Medresesi talebelerinin II. Abdülhamid'e teşekkür mektubu göndermelerinin sebebi, Rus Gribi salgını sırasında on dört talebenin hastalanması üzerine görevlendirilen doktorun tekrar davet edilmesine rağmen medreseye gitmemesi üzerine yaşanmıştır. Bunun üzerine Ömer isimli bir talebe (BOA, DH. MKT. 1697/28, 10 Şubat 1890), durumu Yıldız Sarayına telgrafla bildirmiştir. Bu telgraf, taşradan merkeze doğrudan başvuru mekanizmalarının işleyişini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Telgraf üzerine çıkarılan bir irâde-i seniyye ile Bursa Orhan Gazi Medresesi'ne iki doktorun gönderilmesine karar verilmiştir. Bu irâde-i seniyye şöyledir:

“Bursa’da Orhan Gazi Medresesi’nde talebeden birçok hasta bulunduğu halde dâvet olunan memleket tabibinin icâbet etmediği beyânıyla istid’â-yı merhamet-i seniyyeyi hâvi

medrese-i mezkûreden Ömer imzasıyla keşide olunan telgrafnâme lede'l-iktizâ manzûr-ı âlî olarak sıhhiyeden iki nefer tabibin Bursa'ya îzâmı hususuna irâde-i seniyye-i cenâb-ı hilâfetpenâhî müteallik ve şeref-sâdır buyurulmuş olmağla ol bâbda emr ü ferman hazret-i veliyyü'l-emrindir. Fi 26 Cemâziyülevvel sene [1]307 ve fi 6 Kanunusani sene [1]305 Ser kâtib-i hazret-i şehriyârî bende Süreyya” (BOA, İ. DH. 1165/91115, 18 Ocak 1890).

Görevlendirilen doktorlardan biri Girit Karantinası tabibi Garçolo'dur. Doktor Garçolo, Bursa'daki görevini tamamladıktan sonra uyguladığı muayene ve tedavi süreçlerine ilişkin bir rapor hazırlayıp Tıbbiye Nezâreti'ne sunmuştur (BOA, DH. MKT. 1697/28, 10 Şubat 1890).

5.3. Teşekkür Mektubunun Basında Yayımlanması

Tedavilerinin tamamlanmasının ardından medrese müderrisi ve talebeleri tarafından mabeyne gönderilen teşekkür mektubun Mürüvvet gazetesinde yayınlanması II. Abdülhamid yönetiminin halkla ilişkiler ve siyasal iletişim konularına verdiği önemi açık biçimde ortaya koymaktadır. Mürüvvet gazetesinde bu yazı aşağıdaki ifadelerle verilmiştir:

“Medreselerindeki talebeden nezle-i müstevliyye tutulanların Dersaâdet'ten bâ-irâde-i seniyye-i mülûkâne tabib îzâmıyla tedavi ettirilmelerinden dolayı arz-ı teşekküratı hâvi Bursa'da kâin Gazi Medresesinin müderrisi ile talebesi tarafından mâbeyn-i hümayun-ı cenâb-ı mülûkâne baş kitâbet-i celilesine takdim ve irsal kılınan varakanın suretidir.” (Mürüvvet, 11 Şubat 1890, s. 1).

Sağlık hizmetleri aracılığıyla oluşturulan bu anlatı, devletin şefkat ve himaye edici rolünü kamuoyuna sunmuş; padişahın meşruiyetinin pekiştirilmesine hizmet etmiştir. Bu bağlamda kamu sağlığı, yalnızca tıbbi bir alan olmaktan çıkmış; siyasal iletişimin ve meşruiyet üretiminin etkin bir aracı haline gelmiştir. Medresede karşılaşılan sağlık sorununun saraya

iletilmesi ve hızlı şekilde çözüm üretilmesi, Osmanlı tebaasının gözünde devlet otoritesinin güven verici bir niteliğe sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

6. SONUÇ

1889-1890 Rus Gribi pandemisinin Osmanlı Devleti üzerindeki etkileri değerlendirildiğinde, II. Abdülhamid döneminin sağlık politikalarının niteliği ve devlet-toplum ilişkilerinin işleyişi özellikle dikkat çekmektedir. Bu dönem, merkezî idarenin modern tıbbi bilgiye ve epidemiyolojik gelişmelere yönelik ilgisinin arttığı, sağlık kurumlarının yeniden yapılandırıldığı ve kamu sağlığına müdahale kapasitesinin güçlendirilmeye çalışıldığı bir süreci ifade etmektedir.

Rus Gribinin taşradaki etkileri, II. Abdülhamid döneminde merkezî yönetimin yerel sağlık ihtiyaçlarıyla kurduğu ilişkinin niteliğini ortaya koymaktadır. Bursa Orhan Gazi Medresesi örneği, taşradan merkeze yönelen sağlık taleplerinin nasıl ele alındığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Medrese talebesi Ömer'in telgrafı, dönemin iletişim teknolojilerinin pratik işlevselliğini ve taşra halkının merkezi idareyle temas kurma özgüvenini ortaya koymaktadır. Telgraf üzerine çıkarılan irâde-i seniyye ile iki doktorun görevlendirilmesi ise devletin kamu sağlığı alanındaki müdahale kapasitesinin hızlı biçimde harekete geçirilebildiğini göstermektedir.

Teşekkür mektubunun Mürüvvet gazetesinde yayımlanması, II. Abdülhamid yönetiminin halkla ilişkiler bağlamında yürüttüğü meşruiyet stratejilerini anlamak açısından da önemlidir. Sağlık hizmetleri aracılığıyla oluşturulan bu anlatı, devletin şefkat ve himaye edici rolünü kamuoyuna sunmuş; kamu sağlığı, bu süreçte yalnızca tıbbi değil, aynı zamanda siyasal ve toplumsal bir araç olarak işlev üstlenmiştir.

Sonuç olarak Rus Gribi pandemisi, Osmanlı Devleti'nde yalnızca bir sağlık krizi yaratmamış; devletin sağlık politikalarının işleyişini, merkezî idarenin taşra ile kurduğu etkileşim mekanizmalarını ve II. Abdülhamid'in meşruiyet stratejilerinde kamu sağlığının oynadığı rolü anlamak açısından önemli bir tarihsel çerçeve sunmuştur. Bursa Orhan Gazi Medresesi vakası ise bu sürecin mikro düzeydeki en somut örneklerinden biri olarak, pandemilerin yalnızca biyolojik değil; aynı zamanda idari, siyasal ve toplumsal olgular olduğunu açık bir surette göstermektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, Y. A. HUS. 232/58

BOA, Y. A. HUS. 233/17

BOA, Y. PRK. HR. 12/74

BOA, Y. PRK. SGE. 3/55

BOA, Y. PRK. UM. 16/3

BOA, DH. MKT. 1692/65

BOA, DH. MKT. 1696/70

BOA, DH. MKT. 1697/28

BOA, DH. MKT. 2057/56

BOA, DH. MKT. 1700/70

BOA, DH. MKT. 1701/97

BOA, DH. MKT. 1735/89

BOA, İ. DH. 1165/91115

BOA, İ. DH. 1167/91242

BOA, ŞD. 2572/16

Gazeteler

Mürüvvet, 486, (20 Cemâziyülâhir 1307/11 Şubat 1890).

Sabah, 116, (30 Rebiyülâhir 1307/24 Aralık 1889).

Sabah, 119, (4 Cemâziyülevvel 1307/27 Aralık 1889).

Sabah, 127, (12 Cemâziyülevvel 1307/4 Ocak 1890).

Tercüman-ı Hakikat, 3476, (17 Cemâziyülevvel 1307/9 Ocak 1890).

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Bafralı Yanko, (1890, 4 Ocak). Enfluenza, *Sabah gazetesi*, s. 3-4.
- Bingül, Ş. (2020). II. Abdülhamid döneminde İstanbul’da bulaşıcı hastalıklara karşı alınan tedbirler: Mektep tatilleri, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (Salgın Hastalıklar Özel Sayısı)*, 88, 77-104.
- Brüssow, H. (2021, November). What we can learn from the dynamics of the 1889 ‘Russian flu’ pandemic for the future trajectory of COVID-19”, *Microbial Biotechnology*, 14(6), 2244-2253.
- Charles River Editors, *The 1889-1890 flu pandemic: The history of the 19th century’s last major global outbreak*, EPUB.
- Crosby, A. W. (2008). Influenza, *The Cambridge world history of human diseases*. Kiple, K. F. (Ed.). (s. 807-811) içinde. New York: Cambridge University Press.
- Erdem, H., Beşirbellioğlu, B. A., Öz, B., Tetik, A., Batur, Ş., Erdem, A., Savaşçı, Ü ve Özbay, G. (2012). İspanyol gribi ile ilgili bakteriyolog Osman Şerafeddin’in 1923 yılında yayınlanan makalesi, *Mediterranean Journal Infection Microbes Antimicrobials*, 1/9, 1-7.
- Ergene, N. Ö. (1947). Grip, *Aylık ansiklopedi 16 Nisan 1946-15 Nisan 1947*, Cilt 3 (s. 1013-1014) içinde. İstanbul: İskit Yayınları.
- Günergün, F. (2004, Aralık). Spiridon Mavroyéni Pacha (1817-1902) et sa contribution a la diffusion des sciences médicales dans l’Empire Ottoman, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları (Studies in Ottoman Science)* 6/1, 37-62.
- Gürpınar, H. R. (2021). *Hayattan sahifeler*. Sadıkoğlu, İ. (Yay. haz.). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- Hızlı, M. (1986). *XVI. asır Bursa medreseleri*, Bursa Uludağ Üniversitesi (Yüksek lisans tezi).
- Honigsbaum, M. (2011). *The great dread: Influenza in the United Kingdom in peace and war, 1889-1919* in Queen Mary University of London (Doktora tezi).
- İpşirli, M. (2021). *Osmanlı ilmiyesi*. İstanbul: Kronik Kitap Yayınları.
- İzgi, C. (2021). *Osmanlı medreselerinde ilim riyâzî ve tabîî ilimler*. 2. Baskı, İstanbul: Küre Yayınları.
- Kempińska-Miroslawska, B. ve Woźniak-Kosek, A. (2013). The influenza epidemic of 1889-90 in selected European cities - a picture based on the reports of two Poznań daily newspapers from the second half of the nineteenth century. *Medical Science Monitor*, 19, 1131-1141.
- Kılıç, O. (2020). Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri. *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*. Şeker, M., Özer, A. ve Korkut, C. (Ed.). (s. 17-57). Ankara: TDV Yayın Matbaacılık Tesisleri.
- Kohn, G. C., (Ed.). (2008). *Encyclopedia of plague and pestilence: From ancient times to the present*. New York: Facts On Fils Publishing.
- Kousoulis, A. A. (2023). The 1889-90 flu pandemic in Greece: a social, cultural and economic history with lessons fort he 21st century”, *Le Infezioni in Medicina*, 3, 3103-31017. doi: 10.53854/liim-3103-17.
- Köken, A. H., Salman, Z., Gündoğdu, R. ve Topçu, İ. (2024). Kırşehir belediye tabibi Şakir Abdullah’ın Vakayi-i Tıbbiye Mecmuasındaki (1898) ‘Kırşehri Sancağı’nın topoğrafya-yı tıbbîsidir’ başlıklı yazı dizisine göre

- Kırşehir’de tıp ve sağlık, *Ahi Evran Medical Journal*, 8(3), 274-83. doi.org/10.46332/aemj.1497236.
- Kumaş, N. (2017). XIX. ve XX. yüzyıllarda Bursada klasik eğitim kurumları, 2. *uluslararası çağdaş eğitim araştırmaları kongresi tam metin bildiri kitabı*, 28 Eylül-01 Ekim 2017, Muğla 2017. Dellal, N. A. ve Başaran, S. T. (Ed.). (s. 62-72) içinde. Ankara: Anı Yayınları.
- Mavroyéni Pacha, (1892). *Conférences sur l’imfluenza*, Constantinople: Imprimerie Mahmoud Bey Press.
- Morens, D. M. ve Fauci, A. S. (2007, April). The 1918 influenza pandemic: Insights fort the 21st century. *The Journal of Infectious Diseases*, 195, 1018-1028.
- Oğuz, M. (2023). Avnullah el-Kâzımî ve Mürüvvet gazetesindeki yazıları. *Tarih Alanında Seçme Yazılar-V*. Tansü, Y. E. ve Kara, F. (Ed.). (s. 97-142) içinde. Gaziantep: Özgür Yayınları. <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub260.c1327>
- Oğuz, M. (2023, Kasım). Marufizade Mehmed Ziyaeddin ve Mürüvvet gazetesi. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(146), 297-337. doi.10.29228/ASOS.72531.
- Osman Şerafeddin. (1336/1920, Nisan). İspanyol nezlesinde tesâdüf edilen başlıca âfât-ı teşrihiye, *İstanbul Serîriyâtı*, 12, 263-266.
- Özlü, Z. (2017). Osmanlı Devleti’nde difteri hastalığı ve koruyucu sağlık hizmetlerine dair bulgular (19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında), *Belleten*. 81(291), 419-80. doi.org/10.37879/belleten.2017.419.
- Patterson, K. D. (1986). *Pandemic influenza 1700-1900 a study in historical epidemiology*. New Jersey: Rowman & Littlefield Publishers.

- Ryan, J. R. (2009). Past pandemics and their outcome, *pandemic influenza: Emergency planning and community preparedness*. Ryan, J. R. (Ed.). (s. 3-21) içinde. New York: Taylor & Francis Publishing.
- Server Kâmil. (1336/1920, Mart). Nezle-i müstevliye 1889 ve 1918 senelerindeki iki büyük pandeminin müşâbeheti, *İstanbul Serîriyâtı*, 11, 236-239.
- Server Kâmil. (1336-1920, Nisan). Nezle-i Müstevliye 2, *İstanbul Serîriyâtı*, 12, 266-269.
- Tekçe, D. H. ve Güvenir, E. (2021). 19. yüzyılın ölümcül son salgını: Rus gribi, Yüksel, M. Ş. ve Işık, H. (Ed.). *Türk tarihinde afetler ve salgınlar*. (s. 133-140) içinde. Ankara: Astana Yayınları.
- Temel, M. K. (2020). The 1918 “Spanish Flu” pandemic in the Ottoman capital, İstanbul, *Canadian Bulletin of Medical History*, 37(1), 195-231.
- Usta, C. (2023). *Covid-19 pandemisi ekseninde belirsizlik ve ekonomik büyüme ilişkisi: BRICS-T ülkeleri üzerine P-SVAR analizi*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (Doktora tezi).
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı devletinin ilmiye teşkilâtı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yaşayanlar, İ. (2017). Osmanlı Devleti’nde kamu sağlığının kurumsallaşmasında koleranın etkisi, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e salgın hastalıklar ve kamu sağlığı*. Kurt, B. ve Yaşayanlar, İ. (Ed.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Yavaş, D. (2007). Orhan gazi türbesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Cilt 33 (s. 389) içinde, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Yıldırım, N. (2010). *İstanbul'un sağlık tarihi: Sağlık teşkilatı, salgınlar, bulaşıcı hastalıklar ve mücadele, koruyucu sağlık kurumları, hastaneler, tıp eğitimi*, İstanbul: Avrupa Kültür Başkenti Ajansı Yayınları.

Yıldırım, N. (2015). İstanbul'da sağlık hayatı, *Antik çağ'dan XXI. yüzyıla büyük İstanbul tarihi*. Yılmaz, C. (Ed.). Cilt 4 (s. 92-137) içinde, İstanbul: İBB Kültür AŞ Yayınları.

Yıldırım, N. (2021). Covid-19 pandemisinden tarihe bakış dünyada ve Türkiye'de influenza/grip epidemileri ve pandemileri, *Covid-19 pandemisinde hastalık ve hastane yönetimi*. Özdemir, R., Aydın, T. ve Küçük, Ö. S. (Ed.). (16-75) içinde, İstanbul: Bezmialem Vakıf Üniversitesi Yayınları.

<https://istanbulseririyati.com/index.php/istanbul-seririyati/istanbul-seririyati-sene-1-no-12-1-nisan-1336-1920/> erişim tarihi: 21.09.2025.

EKLER

Ek. 1: Bursa Orhan Gazi Medresesi talebelerinin Mürüvvet gazetesinde yayınlanan teşekkür mektubu.

Medreselerindeki talebeden nezle-i müstevliyeye tutulanların Dersaâdet'ten bâ-irâde-i seniyye-i mülûkâne tabib îzâmıyla tedavi ettirilmelerinden dolayı arz-ı teşekküratı hâvi Bursa'da kâin Gazi Medresesinin müderrisi ile talebesi tarafından mâbeyn-i hümayun-ı cenâb-ı mülûkâne baş kitâbet-i celilesine takdim ve irsal kılınan varakanın suretidir:

Cenâb-ı rabb-i müteâl-i hayy u kadir-i lâyezâl hazretleri zât-ı ferîşteh safâ-yı ziynet-efzâ-yı kürsi-yi hilâfet şevketlü azametlü ve kemâl-i derece merhametlü pâdişâh-ı âlem-penah ve şehinşâh-ı fârûkî-câh efendimiz hazretlerini ile'l-ebed serîr-i şân ve şevket-masîr taht-ı hümayun-baht-ı hüsrevânelerinde kemâl-i

adl u afiyetle kâmbîn-i pâyidar ve zıll-i zalîl-i bî-adîllerini
üzerlerimizde dâim ve berkarâr ve vücûd-ı şâhânelerini kâffe-i
ekdârdan masun ve mahfuz buyursun amin bi-hakk-ı seyyidü'l-
mürselin.

Âfâk-ı cihanı ihâta ve istîâb ettiği bi'l-mesâr ve'l-iftihâr-ı
meşhûd-ı cihâniyân olan avâtîf ve inâyât-ı seniyye-i hazret-i
zıllullâhiden hişe-i hisse-yâb olmakta olduğumuz gibi cenâb-ı
vâcibü'l-vücûd hazretleri encâm u âkıbeti hayra tebdîl ve tahvîl
buyursun. Ekser mahalleri istilân eden nezle-i mâlûme hastalığına
bundan on beş yirmi gün mukaddemleri medresemiz talebe-i
ulûm kullarından on dört nefer mikdârı giriftâr olarak taraf-ı
hükümetten medresemiz cihet-i hastegânını tedavi ve muâyene
içün tabib-i mahsus tâyin olunmuş ise de hastaların kesreti
zamanında mükerreren muvazzaf tabibe mürâcaat olundukda
icâbet etmediğinden yalnız âcizâne bir nefer talebe tarafından
umûmuz nâmına makam-ı muallâ-yı hidîvânelerine bâ-telgraf
mürâcaatla merhamet-i nâmütenâhîye-i hazret-i cihândârîden
istitâf olunmasını müteâkiben merhamet-i fevz-i âkıbet hazret-i
zıllullâhi galebe idüb ihsan-ı âliyyü'l-ihsan olarak heman etibbâ
îzâmıyla müdâvât-ı lâzîmenin sûrat-ı icrâsı hakkında irâde-i
inâyet-âde-i cenâb-ı pâdişâhînin şeref-mütealliki hasebiyle bâ-
emr-i sâmi Tıbbiyye Nezâret-i celilesinden iki nefer tabib
Bursa'ya ve medresemize gelmiş olmalarından dolayı zâten
evkat-ı hamsede muvâzıbı bulunduğumuz [1] duâ-yı erdiyâ şân-ı
şevket-i hazret-i hilâfetpenahi bu vesile ile de umum aceze kulları
canibinden tekrar ve tezkâr ve ref'-i bârgâh-ı perverdigâr kılınmış
ve elhamdülillah-ı taâlâ saye-i merâhim-vaye-i hazret-i tacdârîde
bugünkü günde cümlemiz kesb-i sıhhat ve afiyet etmiş
olduğumuzdan acizâne bu adika ve zaifa kullarının teşekkürât-ı
gayr-i ma'dûde ve da'vât-ı mefrûza-i merfûlalarının lütfen ve
merhameten derbar-ı şevket-karar cenab-ı mülukaneye arz
buyurulmasını bab-ı merhamet-meab cenab-ı zuafâ-nevazilerine

arz ve iş'âra mücaseret kılınmış olmağın ol babda ve katıbe-i ahvalde emr ü ferman ve lütf u ihsan hazret-i veliyü'l-emrindir.

Fi 7 Cemâziyülâhire sene [1]307 ve fi 16 Kanunusani sene [1]305

Ed-dâî müderris-i medrese-i Orhan Gazi der-Bursa Rıza

(Medrese-i mezkûrede hücre-nişin talebe-i ulûm kulları)

Abdurrahman, Ömer Fevzi, Mehmed İzzet, Mehmed Kazım, Mehmed Latif, Mehmed Emin, Cemil, Abdülkadir Hasan Rıza, Abdülaziz, Ali Rıza, Mehmed Kadri, Ahmed Hamdi, İbrahim Hakkı İbrahim, Eyüb, Bekir, Hüseyin, Süleyman Abdurrahman, Ahmed, Hüseyin Hüsnü.[2]

Ek. 2: 486 numaralı, 20 Cemâziyülâhire 1307/30 Kanunusani 1305/11 Şubat 1890 tarihli Mürüvvet gazetesi

TÜRKİYE VE DÜNYADA
SOSYAL BİLİMLER

yaz
yayınları

YAZ Yayınları
M.İhtisas OSB Mah. 4A Cad. No:3/3
İscehisar / AFYONKARAHİSAR
Tel : (0 531) 880 92 99
yazyayinlari@gmail.com • www.yazyayinlari.com